

आङ्गत्वनिरुक्तिविषयानुक्रमणिका ।

विषयाः	पृष्ठसंख्या ।	
परार्थत्वाक्षेप.	१२४१-११४३	
परार्थत्वनिर्वचनम्	११४३-११४७	
वृत्तिकारकत्वस्योप	११४७	
कृतिकारकत्वनिर्वचनम्	११४८-११४९	
विहितत्वाक्षेपः	११४७	
विहितत्वनिर्वचनम्	११४९-११५१	
आङ्गत्वनिरूपणम्	११५१-११५२	
स्वाभिमताङ्गत्वपरिष्कारः	११५२	
आङ्गत्वस्य तृतीयाध्यायार्थत्वाभावे विनिगमकम्	११५३	
पराभिमत प्राचीनोक्तङ्गत्वलक्षणपरिष्कारः, तन्वण्डन च	११५३	
पराभिमताङ्गत्वलक्षणं तन्निराकरणं च	११५३-११५४	
कृत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वाक्षेपः	११५४	
तन्त्ररत्ने पार्थसारथिमिश्रोक्तकृत्वर्थपुरुषार्थलक्षणम्	११५४-११५५	
तन्त्ररत्नोक्तकृत्वर्थपुरुषार्थलक्षणदूषणम्	११५५	
शास्त्रदीपिकोक्तकृत्वर्थपुरुषार्थलक्षणं तद्दूषणं च	}	
खण्डदेवाभिमतकृत्वर्थपुरुषार्थलक्षणम्		११५५
खण्डदेवाभिमतकृत्वर्थपुरुषार्थलक्षणे यथाश्रुते देवाभिधानम् ।	११५५-११५७	
स्वाभिमतकृत्वर्थपुरुषार्थलक्षणं स्वोक्तलक्षणे	}	
परापादितदूषणनिरासश्च		११५७-११६१
कृत्वर्थपुरुषार्थयोः प्रत्येकमवान्तरभेद	११६१-११६२	
सनिपत्योपकारकलक्षणम्	}	
पराभिमतसनिपत्योपकारकलक्षणनिरासः		११६२
आरादुपकारकलक्षणम्		
अङ्गत्वे च श्रुत्यादीनि षट् प्रमाणानि	११६२	
श्रुतिस्वरूपाक्षेपः	११६२-११६३	
नव्योक्तश्रुतिलक्षणम्	११६३	
नव्योक्तश्रुतिलक्षणे स्वोक्तीततदाशयविवरणं तत्समर्थनं च	११६३-११६७	

विषयाः	पृष्ठसंख्या ।
नव्योक्तश्रुतिलक्षणदूषणम्	११६७-११६८
स्वाभिप्रेतश्रुतिलक्षणम्	११६८-११७०
पराभिमतोऽङ्गत्वप्रमाणान्तर्भवश्रुतिविभागः, संलक्षणं च विनियोगधीत्यन्तर्गतम्	११७०
प्राचीनोक्तश्रुतिलक्षणदूषणम्	११७०-११७१
प्राचीनोक्तलिङ्गलक्षणम्	११७१
नव्योक्तलिङ्गलक्षणं लक्ष्ये नलक्षणमन्वयश्च लिङ्गविभागः	११७१-११७३
प्राचीनाभिमतवाक्यलक्षणम्	११७४-११७५
नव्याभिमतवाक्यलक्षणं तत्समन्वयश्च	११७५-११७६
औदुम्बराधिकरणमिद्वान्ताक्षेपः तत्समाधानं च	११७६-११७८
वाक्यलक्षणस्योदाहरणविशेषोऽव्याप्तिशङ्का, तत्समाधिश्च	११७८-११८०
प्राचीनोक्तवाक्यलक्षणस्य पराभिमतपरिष्कारः, तत्खण्डनं च वाक्यलक्षणस्य लक्ष्यनिर्देशः	} ११८०
मन्त्रवाक्यलक्षणम्	
मन्त्रवाक्यब्राह्मणवाक्ययोर्बलाबलविवेकः	११८०-११८१
प्रकरणलक्षणाक्षेपः	११८१-११८२
स्वाभिमतप्रकरणलक्षणम्	११८२-११८३
नव्याभिमतप्रकरणलक्षणम्	११८३-११८४
प्राचीनाभिमतप्रकरणलक्षणं, तद्दूषणं च	११८४-११८५
प्रकरणस्याङ्गत्वप्रामाण्यप्रकारः	११८५
प्राचीनोक्तस्थानलक्षणं तन्निष्कर्षश्च	११८५-११८६
नव्योक्तस्थानलक्षणम्	११८६
पराभिमतस्थानलक्षणं तद्दूषणं च	११८७
स्थानविभागः, तत्तद्गुदाहरणं च	११८७
स्थानान्तरभेदानां बलाबलविवेकः	११८७-११८८
प्राचीनोक्तसमाख्यालक्षणम्	} ११८८
प्राचीनोक्तसमाख्यालक्षणनिष्कर्षः	
बौगिकत्वाक्षेपः, तन्निर्वचनं च	
स्वाभिप्रेतसमाख्यालक्षणम्	११८८-११८९
समाख्याविभागः, तद्गुदाहरणं च	११८९

विषयाः	पृष्ठसंख्या ।
समाख्याया अङ्गत्वप्रामाण्यप्रकार.	११८९-११९०
श्रुत्यादिप्रमाणकाङ्कत्वोपसंहार.	} ११९०
स्वकृतग्रन्थस्य सफलत्वोपन्यासः	
स्वकृतग्रन्थेऽधिकारिकथनम्	

समाप्ता अङ्गत्वनिरुक्तिविषयानुक्रमणिका ।

ॐ तत्सङ्ख्ये नमः ।
श्रीमन्पुरारिपिश्रविरचिता ।

अङ्गत्वनिरुक्तिः ।

नमामि तुलजां स्वीयकुलजाद्यधिदेवताम् ।

सर्वाभीष्टफलप्राप्त्यै ब्रह्मादिभिरभिष्टुताम् ॥

पुरारिससेवनशुद्धबुद्धिः कुमारिलोक्तमतानुसारी ।

पुरारिरङ्गत्वनिरुक्तिमेता करोति सद्युक्तिरूपेताम् ॥

तत्राङ्गत्वं न तावज्जातिः, तत्साधकाभावात् । क्रियात्वादिजात्या साकार्याच्च । जात्या-
दिसाधारणाङ्गत्वस्य जातित्वायोगाच्च । 'ब्रीहिभिर्यजेत' इत्यादौ ब्रीहियदवाच्यजात्यादेरेव
द्रव्यपरिच्छेदद्वारा यागाङ्गत्वस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात् । अङ्गत्वस्य सनिरूपकत्वेन जाति-
त्वायोगाच्च । सकलाङ्गसाधारणानुगताकारप्रतीतिरभावादेव नाखण्डोपाधित्वम् । अतः
'शेषैः परार्थत्वात्' इति सूत्रेण परार्थत्वमेव अङ्गत्वमिति निराह । न च सूत्रे शेषत्वाप-
रपर्यायाङ्गत्वे साध्ये परार्थत्वस्य पञ्चम्या हेतुत्वोक्तेर्हेतोश्च साध्याभिन्नत्वात्कथमङ्गत्वस्य
परार्थत्वरूपत्वमिति वाच्यम् । तत्र शेषपदवाच्यत्वस्य साध्यत्वात् । अत एव शेषपद-
वाच्यत्वानुमाने, इतरभेदसाध्यकानुमान इव पक्षतावच्छेदकमेतदेव । अस्मन्मते साध्यव-
दन्यावृत्तित्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया पक्षतावच्छे-
दकहेत्वोरैक्येऽपि सिद्धसाधनासंभवात् । प्रकृतानुमानस्य व्यतिरेक्यनुमानत्वेन साध्या-
भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वेन तदभावाच्च ।
वस्तुतो व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वेन पक्षतावच्छेदकहेत्वो-
रैक्ये न सिद्धसाधनम् । पक्षतावच्छेदकरूपहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यग्रहकाले तुल्य-
वित्तिवेद्यतया साध्ये पक्षतावच्छेदकाधिकरणवृत्तित्वमानेऽपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
विशेष्यताकसाध्यवत्तानिर्णयाभावात् । अत एव पृथिवीत्वादेरपि पृथिव्यादिलक्षणत्व-
मुक्तं तार्किकैरित्यन्यदेतत् । शेषपदशक्यतावच्छेदकमप्येतदेव । अन्यानिरुक्तेः । अत
एव शेषत्वस्य वक्ष्यमाणरीत्या नानात्वेन तत्पदं नानार्थकं बोध्यम् ।

अथ किं नाम परार्थत्वम् । न तावत्परोपकारकत्वम् । तद्धि यद्यदुपकारकं तत्तद-
ङ्गमिति विशिष्य निर्वाच्यम् । तथा च कृप्यादौ यागाद्यङ्गत्वप्रसङ्गः । नापि विहितत्वघ-
टितं तत् । पञ्चभूतप्रयाजगोदोहनादीनां पुरोडाशप्रणयनाद्युपकारकत्वेन तदङ्गत्वापत्तेः ।
अथान्यान्युपकारकत्वघटितं तत् । प्रयाजादीनां पुरोडाशाद्युपकारकत्वेऽपि पुरोडाशाद्यन्यप-
शूपकारकत्वान्नोक्ताङ्गत्वप्रसङ्ग इति चेत् । उक्तानां पश्यङ्गत्वानापत्तेः । अथान्याप्रयु-
क्तत्वघटितं तत् । प्रयाजादीनां पञ्चपुरोडाशाद्युपकारकत्वेऽपि तदप्रयुक्तत्वान्नोक्ताङ्गत्व-
प्रसङ्गः ।

पुरोडाशाद्यन्यपशुप्रयुक्तत्वाच्च न पुरोडाशाद्यङ्गत्वप्रसङ्ग इति चेत् । प्रकृतिप्रयुक्ताङ्गानां विकृत्यङ्गत्वानापत्तेः । ननु यदन्यमात्रप्रयुक्तत्वे सति यदुपकारक यत्तत्तदङ्गम् । यदन्यमात्रप्रयुक्तत्वं च यदप्रयुक्तत्वं सति यदन्यप्रयुक्तत्वं ' लाघवात् । यदप्रयुक्तत्वस्यैव निवेशेऽप्रयोज्यकालदेशाद्यङ्गेष्वन्यासिः । अतो विशिष्टाभावसंपत्तयै यदन्यप्रयुक्तत्वरूपं विशेष्यम् । एवं च प्राकृताङ्गानां विकृत्यन्यप्रकृतिप्रयुक्तत्वेऽपि विकृत्यप्रयुक्तत्वाभावाद्द्विशेषणमात्रप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वेन - यदन्यमात्रप्रयुक्तत्वम् । अतो नाव्याप्तिरिति चेन्न । पुरोडाशकपालस्य तुषोपवापाङ्गत्वानापत्तेः । ' पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति ' इत्यत्र हि 'कपालेषु पुरोडाशं श्रपयति' इत्यनेन पुरोडाशप्रयुक्तत्वेनावगतस्यैव कपालस्य तुषोपवापाङ्गत्वेन विधानात्पुरोडाशकपालस्य न तुषोपवापप्रयुक्तत्वमित्युक्तं चतुर्थं । अतस्तुषोपवापान्यपुरोडाशमात्रप्रयुक्तत्वात्पुरोडाशकपालस्य तुषोपवापाङ्गत्वानापत्तिः । यदि तु यदन्यप्रयुक्तत्वानवच्छेदकयदुपकारकतावच्छेदकरूपवद्यत्तत्तदङ्गमित्यनवच्छेदकत्वघटितं तत् । तथा च प्राकृताङ्गानां विकृत्यङ्गत्वोपपत्तिः । तथा हि । प्राकृताङ्गानां तावद्विकृत्युपकारकत्वं न प्रकृतिप्रयुक्तत्वावच्छेदकसमित्त्वादिना । समिच्चवेदेरननुगतत्वेन प्रत्येकानिदेशकल्पने गौरवापत्तेः । अपि तु दर्शपूर्णमाससंबन्धङ्गत्वेन सर्वाण्यङ्गान्यनुगममध्य दर्शपूर्णमाससंबन्धङ्गैर्विकृतिमुपकुर्यादित्येकातिदेशकलनया निरुक्त रूपेणोपकारकत्वम् । प्रकृतिप्रयुक्तत्वं तु तत्तद्वाक्यैस्तत्तद्रूपेणैवावगतिमिति तत्तद्रूपस्यैव प्रकृतिप्रयुक्तत्वावच्छेदकत्वम् । अतश्च विकृत्यन्यप्रयुक्तत्वानवच्छेदकप्रकृतिसंबन्धङ्गत्वरूपविकृत्युपकारकतावच्छेदकधर्मवत्त्वात् प्राकृताङ्गानां विकृत्यङ्गत्वानापत्तिः । न वा पुरोडाशकपालस्य तुषोपवापाङ्गत्वानापत्तिः । कपालत्वस्य पुरोडाशप्रयुक्तत्वावच्छेदकत्वेन पुरोडाशीयत्वस्य च तुषोपवापोपकारकतावच्छेदकत्वेन पुरोडाशप्रयुक्तत्वानवच्छेदकपुरोडाशीयत्वरूपतुषोपवापोपकारकतावच्छेदकरूपवत्त्वादिति विभाज्येत । तदा भेदनहोमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वानापत्तिः । भेदनरूपनिमित्तप्रयुक्तत्वावच्छेदकविजातीयहोमत्वस्यैव दर्शपूर्णमासोपकारकतावच्छेदकत्वात् । न च प्रकृतेऽन्यप्रयुक्तत्वम्, अन्यनिष्ठोद्देश्यतानिरूपकवृत्तिविषयत्वम् । तत्र चोद्देश्यत्वमीप्सितत्वरूपं न त्वनुपादेयपञ्चकसाधारणम्, तथा च भेदनादिरूपे निमित्ते,

१ यदन्यप्रयुक्तत्वस्यैव निवेशो विकृत्यन्यप्रकृतिप्रयुक्तानामङ्गानां विकृत्यङ्गत्वानापत्तिः । अतो यदप्रयुक्तत्वरूपं विशेषणमिति च बोध्यम् । २ (अ० ४ पा० १ अ० ११ सू० २६) इत्यत्रेति शेषः । ३ अनुपादेयपञ्चकसाधारणमुद्देश्यत्वं च, कृतिसम्भवायाघटितसंबन्धेन प्रकृतभावनान्वितत्वे सति प्रकृतविधिप्रयुक्त्यविषयत्वरूपं द्वैयम् । देश कालो निमित्त च फल सस्कार्यभेद च । मीमासानुपुणा प्राहुरनुपादेयपञ्चकम् ॥ इत्यभियुक्तप्रसिद्धया देशदीनानुपादेयत्वं विवक्षितम् । कर्तुस्तदेकत्वस्य चोपादेयत्वेनाभिमतस्य विधिप्रयुक्त्यविषयत्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणाय कृतिसम्भवायाघटितसंबन्धेनेत्याद्यं विशेषणम् । यागादावतिव्याप्तिवारणाय प्रकृतविधिर्बोधितानुष्ठानविषयत्वरूपं प्रकृतविधिप्रयुक्त्यविषयत्वमिति च बोध्यम् ।

उक्तविधोद्देश्यत्वाभावाच्चिरुक्तप्रयुक्ततावच्छेदकत्वं विजातीयहोमत्वेऽक्षतमिति वाच्यम् । तथाऽपीन्द्रियादिप्रयुक्तत्वावच्छेदकदधित्वादिनैव होमोपकारकत्वाद्होमो होमाङ्गत्वानापत्तेः । होमप्रयुक्तत्वावच्छेदकदधित्वादिनेन्द्रियोपकारकत्वात्तदङ्गत्वानापत्तेश्च । किंच विजातीयस्वर्गप्रयुक्तत्वावच्छेदकदर्शपूर्णमासत्वादिनैव पापक्षयोपकारकत्वावच्छेदकदर्शपूर्णमासादीनां पापक्षयाङ्गत्वानापत्तिः । न हि स्वर्गप्रयुक्तत्वावच्छेदकनैजात्यातीरिक्तं पापक्षयोपकारकतावच्छेदकं वैजात्यमस्ति, तथात्वे स्वर्गार्थमनुष्ठितप्रयोगेण नित्यस्य प्रसङ्गासिद्धचनापत्तेः । अपि च दर्शपूर्णमासप्रयुक्तत्वावच्छेदकाज्यभागत्वेनैव गृहमेधीयोपकारकत्वादाज्यभागयोगैर्गृहमेधीयाङ्गत्वानापत्तिः नाहि विकृत्यन्तरेऽतिदेशप्रपिताङ्गानां प्रकृतिसंबन्धत्वेन विकृत्युपकारकत्वादितिहाऽऽज्यभागयोर्दर्शपूर्णमाससंबन्धित्वेन गृहमेधीयोपकारकत्वम् । येनान्यप्रयुक्तत्वानवच्छेदकदर्शपूर्णमाससंबन्धद्वङ्गत्वरूपगृहमेधीयोपकारकतावच्छेदकरूपवत्त्वादाज्यभागयोगैर्गृहमेधीयाङ्गत्वं भवेत् । 'आज्यभागौ यजति' इति गृहमेधीयप्रकरणस्थप्रत्यक्षवचनेनाऽऽज्यभागत्वेनैवाऽऽज्यभागविधानात् । वस्तुतो दर्शपूर्णमाससंबन्धद्वङ्गत्वमपि विकृत्यन्तरप्रयुक्तत्वावच्छेदकं भवत्येवेति सत्यपि तस्य गृहमेधीयोपकारकतावच्छेदकत्वे नाऽऽज्यभागयोस्तदङ्गत्वनिर्वाहः । अत एव प्राकृताङ्गानां विकृत्यङ्गत्वानापत्तिरपि पूर्वोक्ता तदवस्थैव । तत्तद्विकृतिभेदेन लक्षणभेदादेकविकृत्युपकारकतावच्छेदकदर्शपूर्णमाससंबन्धद्वङ्गत्वादेरपि विकृत्यन्तरप्रयुक्तत्वावच्छेदकत्वात् । नापि परोद्देश्यव्यवहृतिसंबन्धत्वं परार्थत्वम् । कृत्यविषये कालादावव्याप्तेः । अत एव नोक्तकृतिसमवायित्वमपि । कर्तारि लक्षणमत्त्वेऽपि प्रयानादावव्याप्तेः । अथ समवायसाध्यत्वकालिकान्यतमसंबन्धेन तादृशकृतिसमत्त्वम् । प्रयानादौ साध्यत्वसंबन्धेन तादृशकृतिसमत्त्वसत्त्वज्ञोक्ताव्याप्तिरिति चेन्न । जात्यादिरूपाङ्गेऽन्यतमसंबन्धेन प्रयुक्तकृतेरभावादव्याप्तेः । येन केनापि संबन्धेनोक्तकृतिसंबन्धित्वोक्तौ निमित्तादावतिव्याप्तिरिति दुर्बलं परार्थत्वमिति चेत् । अत्र ब्रूमः । निरूपकत्वसंबन्धेन यन्निष्ठाद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन विहितं यत्तत्त्वं तदङ्गत्वम् । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्र स्वर्गनिष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वं दर्शपूर्णमासयोरतस्तयोस्तदङ्गत्वम् । एव 'समिधो यजति' इत्यादिवाक्येषूपस्थितदर्शपूर्णमासयोरैवोद्देश्यत्वेनावयवदर्शपूर्णमासोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वं प्रयानादीनामतस्तेषां तदङ्गत्वम् । एवं द्रव्यगुणजात्यादीनां करणत्वेन, कर्तृत्वेन, कर्तृत्वेन कालादेरपि करणत्वेनावयवत्वं क्वाप्यव्याप्तेः । अत्र यत्त्वत्त्वादेरननुगमात्स्वर्गनिष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन विहितत्वं स्वर्गाङ्गत्वमित्येवरीत्योद्देश्यतावच्छेदकभेदेन लक्षणभेदो बोध्यः । न त्वङ्गत्वावच्छेदकभेदेन, तस्य लक्षणेऽप्रवेशात् । अत एव स्वर्गाङ्गसकलसा-

धारणभेकमङ्गत्वलक्षणं न त्वाग्नेयत्वाग्नीषोमीयत्वादिभेदेन लक्षणभेद इति ध्येयम् । प्रका-
रतया निरूपकत्वनिवेशे गौरवान्निरूपकत्वसंबन्धेनोक्तोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन
विहितत्वमित्येवं संबन्धविधया तन्निवेशः । तत्प्रयोजनं तु स्वाश्रयप्रयोजकत्वसंबन्धेन,
अन्तत एकज्ञानविषयत्वादिसंबन्धेन च स्वर्गनिष्ठोद्देश्यताविशिष्टप्रयाजाद्यनुकूलकृति-
कारकत्वस्य प्रयाजादौ सत्त्वादतिव्याप्तिवारणम् । अत्र शुद्धकृतिकारकत्व—उद्देश्यतावि-
शिष्टकृतिकारकत्व—निष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वानां प्रयाजादौ स्वर्गाद्यनङ्गप्रधाने च
सत्त्वादतिव्याप्तिरतो विशिष्टमुपात्तम् । उद्देश्यतात्वेनोद्देश्यतानुपादाने तु निरूपकत्वसंब-
न्धेन स्वनिष्ठप्रयोज्यताविशिष्टप्रयाजाद्यनुकूलकृतिकारकत्वं प्रयाजादीनामतस्तदुपादानम् ।
कृतीति स्वरूपकथनम् । तन्निवेशे प्रयोजनाभावात् । 'न च स्वर्गोद्देश्यको यागः' इत्यादिप्रती-
त्या स्वर्गनिष्ठोद्देश्यतानिरूपकत्वस्य दर्शपूर्णमासादावपि सत्त्वात्कारकत्वस्य च तज्जनक-
द्रव्यादावपि सत्त्वात्त्रातिव्याप्तिवारणमेव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । अस्मन्मते कार-
कत्वस्य भावनैकनिरूपितत्वेन धात्वर्थयागाद्यनिरूपितत्वात् । स्वर्गनिष्ठत्वं च दैशिककालि-
कविशेषणत्वातिरिक्तस्वरूपसंबन्धेन । इतरथा कालिकसंबन्धेन प्रयाजादिकरणककृत्यु-
द्देश्यताया अपि स्वर्गवृत्तित्वेनातिव्याप्तिप्रसङ्गात् । वस्तुतः स्वर्गनिष्ठत्वं त्रिषयत्वीयस्व-
रूपसंबन्धेन । इत्थं चोद्देश्यतात्वेनोद्देश्यत्वानुपादानेऽपि न क्षतिः । प्रयाजादिकरणक-
कृतिप्रयोज्यताया विषयत्वीयस्वरूपसंबन्धेन स्वर्गनिष्ठत्वाभावात् । निमित्तादावतिव्या-
प्तिवारणाय संबन्धित्वं विहाय कारकत्वनिवेशः । निमित्तस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽकारक-
त्वाददोषः । अत एव निमित्तत्वार्थकसप्तम्या उपपदविभक्तिवस्तुमुक्तं तत्र तत्र । कृप्या-
दावतिव्याप्तिवारणाय विहितेति । न चोक्तकृतिकारकत्वस्य स्वर्गेऽपि सत्त्वात्तस्य स्वाङ्ग-
त्वापत्तिरिति वाच्यम् । कर्मकारकामिन्नकारकत्वस्यैव लक्षणे निवेशात् । एतदर्थमेव
सूत्रे भिन्नार्थक परपदम् । न च सूत्रे 'देवदत्तोऽयं परोपकारकः' इत्यादिवदौत्सर्गिकस्वप्र-
तियोगिकत्वलामाद्ब्रह्मभेदस्यैव परपदादुपस्थितेः कथं कर्मकारकभेदरूपस्याङ्गभेदस्य ततः
प्रतीतिरिति वाच्यम् । समानसवित्सवेद्यतयाऽङ्गभेदस्य तस्मादुपस्थितिसंभवात् । न
हि स्वभिन्नस्वर्गोद्देश्यकृतिकारकत्वरूप लक्षणं संभवति । स्वत्वानुगमेनाङ्गभेदेन
लक्षणभेदप्रसङ्गादत उक्तभेद एव परपदतात्पर्यम् । ननु क्रियान्यफलशालित्वरूपक-
र्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशे गौरवात्कर्मत्वस्यास्त्रणोपाधिरूपत्वेऽपि च सामा-
न्यतः कर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य प्रयाजादिकरणककृतिकर्मदर्शपूर्णमासादाव-
ध्यभावो न स्वर्गोद्देश्यकृतिकर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशे गौरवात्त्वात्प्रधाने स्वर्ग-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव स्वर्गाङ्गत्वलक्षणे निवेशोऽस्तु । उद्देश्यभेदेन लक्षण-

१ गौरवादिति—निरूपकत्वस्य प्रकारतया प्रवेशे प्रकारतावच्छेदकसंबन्धस्यापि प्रवेशनीयत-
या गौरवम् । संबन्धविधया प्रवेशे तु संबन्धस्य संबन्धान्तरानपेक्षणात्त्वात्त्वमिति बोध्यम् ।

भेदस्योक्तत्वादिति चेन्न । ' सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः ' इत्यादिवाक्योपात्तफलानां पश्चाद्दीनां स्वर्गाङ्गत्वापत्तेः । स्वर्गत्वावच्छिन्नभिन्नत्वे सति, उक्तकृतिकारकत्वस्य पश्चादौ सत्त्वात् । न च ' सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः ' इति वाक्ये प्रवृत्तिप्रयोजककामनाविषयत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वात्पश्चादौ स्वर्गत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकृतिकारकत्वस्याभावाच्चोक्तदोष इति वाच्यम् । एतद्वाक्ये स्वर्गत्वस्योद्देश्यतानवच्छेदकत्वेऽपि ' ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ' इति वाक्ये तस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तदवाच्छिन्नोद्देश्यताकृतिकारकत्वस्य पश्चादौ सत्त्वात् । वाक्यभेदेन कृतिभेदे प्रमाणाभावात् । अत एव पश्चमनुष्ठीयमानप्रयोगात्स्वर्गस्याप्युत्पत्तिर्योगसिद्धचधिकरणोक्ता संगच्छते । अतश्चाखण्डोपाविरूपकर्मत्वस्वीकारे स्वर्गोद्देश्यकृतिकर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्मभेदघटितमेव लक्षणमङ्गीकार्यम् । वस्तुतस्तु स्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपककृतिनिरूपितोद्देश्यतावत्त्वसंबन्धेन स्वर्गत्ववद्विन्नत्वं प्रकृतलक्षणे निवेश्यम् । स्वर्गपश्चादेश्च तेन संबन्धेन स्वर्गत्ववत्त्वान्नातिव्याप्तिः । न चैवमपि दर्शपूर्णमासादौ स्वर्गाङ्गत्वाभावात्पत्तेः । ' त्रीहिभिर्द्विजेत ' इत्यादिवाक्येषु स्वर्गोद्देश्यताकदर्शपूर्णमासाद्यनुकूलकृतावेव दर्शपूर्णमासयोर्द्देश्यत्वेन स्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपककृतिनिरूपितोद्देश्यत्वसंबन्धेन स्वर्गत्ववत्त्वस्य दर्शपूर्णमासादौ सत्त्वादिति वाच्यम् । स्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपकतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितोद्देश्यताकत्वसंबन्धेन स्वर्गत्ववद्विन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् । दर्शपूर्णमासकरणककृतौ स्वर्गोद्देश्यकत्वमित्यादिप्रतीत्या हि दर्शपूर्णमासकरणककृतित्वे स्वर्गत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपकतावच्छेदकत्वसिध्यतीति तदवाच्छिन्ननिरूपितोद्देश्यताकत्वसंबन्धेन स्वर्गत्ववत्त्वं स्वर्गं, यागे ताद्विन्नत्वमिति लक्षणसमन्वयः । न ह्येवं स्वर्गत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपकतावच्छेदकत्वं त्रीहिकरणककृतित्वेऽस्ति, येन तदवाच्छिन्ननिरूपितोद्देश्यताकत्वसंबन्धेन स्वर्गत्ववत्त्वं यागे सभाव्येत । त्रीहिकरणककृतौ स्वर्गोद्देश्यत्वमिति प्रतीतिरभावात् । वृत्त्यनियामकसंबन्धस्यात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि भेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वस्य सिद्धान्तसिद्धत्वाच्च न सिद्धान्तविरोधः । सूत्रमपीदृशभेदपरतयैव व्याख्येयमिति तत्त्वम् । नन्वेवं सोमादरपि स्वर्गाङ्गत्वमस्यात् । नवीनमते मत्वर्थलक्षणानङ्गीकारेण यागस्यैव सोमस्यापि स्वर्गोद्देश्यककृतिकारकत्वात् । न च कारकत्ववक्ष्यमाणरीत्या क्रियान्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्वम्, तत्र क्रियान्वितत्वं कारकान्तराघटितसंबन्धेन प्रकृतलक्षणे निवेश्यम् । तथा च सोमकरणत्वस्य स्वनिरूपकयागकरणकत्वसंबन्धेनैव भावान्वाव्यादुक्तसंबन्धेन क्रियान्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्वाभावाच्च सोमे लक्षणातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तथात्वे यागकरणत्वादेरपि स्वनिरूपकोद्देश्यक

त्वादिरूपकर्मकारकघटितसंबन्धेनैव भावनान्वयेनासंभवापत्तेः । अथोक्तातिव्याप्तिवारणाय प्रकृतकृतिकरणयागघटितसंबन्धेन क्रियान्वितत्व प्रकृतलक्षणे निवेद्यम् । 'समिधो यजति' इत्यादौ प्रयाजादिकरणत्वस्यैव कृत्यन्तरकरणीभूतदर्शपूर्णमासादिरूपभाण्यघटितसंबन्धेनैव भावनान्वयाद्व्याप्तिरतः प्रकृतेति । 'दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत' इतिवाक्यघटकारुयातोपात्तकृतौ दर्शपूर्णमासयोः करणत्वेऽपि 'समिधो यजति' इतिवाक्यघटकारुयातोपात्तसामिदाद्यनुकूलकृतौ तयोरुपकारविशिष्टयोर्भाण्यत्वमेवेति नाव्याप्तिः । 'सोमेन यजेत' इत्यादौ यागकरणत्वस्योद्देश्यस्वर्गादिघटितसंबन्धेन भावनान्वयेऽपि प्रकृतकृतिकरणयागघटितसंबन्धेनैव क्रियान्वयान्नोक्तदोषः । सोमादेस्तु प्रकृतकृतिकरणयागादिघटितसंबन्धेनैव भावनान्वयान्नातिप्रसङ्ग इति चेन्न । 'दध्ना जुहोति' इत्यादावग्निहोत्रकरणकृतत्वैवाग्निहोत्रस्योद्देश्यत्वेन तत्र च ष्वनिरूपकोद्देश्यत्वरूपप्रकृतकृतिकरणघटितसंबन्धेनैव द्विकरणत्वस्यान्वयाद्दध्ना होमाङ्गत्वानापत्तेः । कृतौ प्रकृतत्वानिरुक्तेश्च । न च प्रकृतवाक्यघटकारुयातप्रतिपाद्यत्वं कृतौ प्रकृतत्वम् । 'दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत' इति वाक्ये तत्तद्व्यक्तित्वादिरूपप्रकृतत्वसमवेऽपि दर्शपूर्णमासाङ्गप्रतिपादकसकलवाक्यसाधारणप्रकृतत्व निरुक्तेः । यदि तु स्वर्गोद्देश्यकत्वादिर्कमेव कृतौ प्रकृतत्वमतो नाथ दोष इति विभाव्यते । तथाऽपि दध्यादावव्याप्तिस्तद्वस्यैव । अतः सोमादौ स्वर्गाद्यङ्गत्वप्रसङ्गो दुर्वार इति चेत् । सत्यम् । सोमादीनां स्वर्गाद्यङ्गत्वमिष्टमेव । न हि तत्स्वीकारे किञ्चिद्भावकमस्ति । न चैवं तुल्ययुक्त्या 'यो दासितो यदग्नीषोमीय पशुमालभेत्' इत्यत्र यागस्यैव पश्चादेरपि ज्योतिष्टोमाङ्गत्वप्रसक्तौ तद्वदेव ज्योतिष्टोमविकृतावतिदेशापत्तिः । अग्नीषोमीयपृष्ठभावेनातिदेशस्येष्टत्वात्, अग्नीषोमीयाभाववत्या विकृतौ तु द्वारलोपादेव नातिदेशः । अग्नीषोमीयस्यानापन्नयागान्तरमत्त्वे तु तस्याग्नीषोमीयविकृतित्वादिवातिदेशः । सोमादेः समप्रधान्यं तु यागद्वारेणैवाङ्गत्वेन निरसनीयमिति ध्येयम् । उद्देश्यत्वमत्रेष्टित्वरूपम् । न त्वनुपादेयपञ्चकसाधारणम् । तथात्वे यावज्जीवमित्यादौ धात्वर्थादिनिमित्ताङ्गत्वस्य दुर्वारत्वात् । अत एव यत्रानुपादेयपञ्चकसाधारणोद्देश्यताया निवेशो, यथा परोद्देश्यककृतित्याप्यत्वरूपप्रयोज्यत्वे । तत्र निमित्तप्रयोज्यत्वं नैमित्तिकस्येष्टमेव । अत एव द्वितीयाविभक्तेरङ्गत्वघटतोद्देश्यताबोधकत्वेनाङ्गत्वप्रमाणत्वव्यवहारः । तृतीयादेस्तु तद्घटककरणत्वादिविभक्त्यर्थबोधकत्वेन तत्त्वव्यवहारः । लिङ्गादीनां तु बलान्नाधिकरणन्धार्थेनैतदन्यतरबोधकद्वितीयातृतीयादिरूश्रुतिकल्पकत्वेन सः । एतेन द्वितीयाया प्राधान्यरूपोद्देश्यत्ववाचित्वेनाङ्गत्वप्रमाणत्वेऽपि नाङ्गत्वप्रमाणत्वमिति निर-

स्तम् । अङ्गत्वेऽप्युद्देश्यताया निषिष्टत्वेन तदेकदेशबोधकत्वेनैव तत्प्रमाणत्वोपपत्तेः । इतरथा तृतीयादेरपि समुदित्वाङ्गत्वार्थकत्वाभावेन तत्प्रमाणत्वानापत्तेः । दृष्टं चैतदेकदेशमाजनकत्वेऽपि तत्प्रमाजनकत्वव्यवहारः । यथा परमते द्वितीयायाः फलमात्रप्रमाजनकत्वेऽपि तदप्रतिफलकत्वप्रमाजनकत्वव्यवहार इति ।

ननु किं नाम कृतिकारकत्वम् । न तावत्कृतिहेतुत्वम् । धात्वर्थादिरूपकरणकारकेऽव्याप्ते । न हि कृतिसाधये यागादौ कृतिहेतुत्व समवति । पूर्ववृत्तित्वाभावात् । दुध्यादिगुणरूपकारके पूर्ववृत्तित्वमत्त्वेऽपि रासमादिवदन्यथासिद्धत्वानान्यथासिद्धत्वांशापावाच्च । अत एव भावनाकरणत्वं भावनाभाव्यनिर्वर्नकत्वरूप पारिभाषिकमिति साप्रदायिकाः । निमित्तादौ कृतिहेतुत्वसत्त्वेनातिव्याप्त्यापत्तेश्च । नापि कृत्यान्वतत्वम् । धात्वर्थे यागादौ करणत्वादिसम्बन्धेन भावनान्वयस्वीकारेण लक्षणापपत्तावपि तदितरकारकाणां विभक्त्यर्थे करणत्वादावेवान्वयेन तेष्वव्याप्तेः । करणत्वादीनामपि कृत्यन्वितत्वेनाङ्गत्वापत्तेश्च । न हि सोमो यागाङ्गमितिवत्सोमकरणत्वयागाङ्गमिति काश्चित्प्रत्येति । गुणफलसम्बन्धविधावेव पर गुणकरणत्वं फलाङ्गमित्युक्तसांप्रदायिकैः । वस्तुतस्तु तत्रापि गुणस्यैव फलाङ्गत्वम्, इतरवैलक्षण्ये प्रमाणाभावात् । भवःमते दध्यादेर्होमार्थत्वात्करणत्वस्य चेन्द्रियार्थत्वाम् ' एकस्यै तूभयत्वे सयोगपृथक्त्वम् ' इति सूत्र एकस्यैवोभयार्थत्वोक्तिविरोधप्रमञ्जाच्च । न च ' दध्ना जुहोति ' इत्यत्रापि दधिकरणत्वस्यैव होमोद्देशेन विधानान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथात्वे दधिकरणत्वस्येन्द्रियकामवाक्य इव स्वनिरूपकाश्रयसापेक्षत्वात्तस्य प्रमाणान्तरेणानुपस्थितेरेतद्वाक्यान्निराकाङ्क्ष प्रतिपत्त्यनापत्तेः । इन्द्रियकामवाक्ये तु प्रकरणेन स्वनिरूपकौभूतहोमरूपाश्रयसम्बन्धनिराकाङ्क्षप्रतिपत्तिरिति विशेषः । किं च दधिकरणत्वस्य होमोद्देशेन विधौ तस्यादृष्टविधया होमोपकारकत्वेऽपि दृष्टविधया तदजनकत्वाद्धोमसिद्धार्थमनिवृत्तद्रव्याक्षेपापत्तिः । एतद्विधेरपूर्वविधित्वापत्तिश्चेति भ्येयम् । नापि कृत्यन्वितान्वितत्वम् । धात्वर्थस्य करणत्वसम्बन्धेन कृत्यन्वितत्वात्त्राव्याप्तेः । यदि तु यागकरणिका भावनेत्यादिप्रतीतेः प्रकारतया करणत्वादगाहित्वात्तृतीयान्तनामपदसामानाधिकरण्याच्च धातुलक्षितकरणत्वस्यैव भावनान्वयः । धात्वर्थस्य तु करणत्व एवान्वयान्नोक्ताव्याप्तिरिति विभाव्यते । तथाऽपि लिङ्गसंख्याभिन्नसुबन्धमात्रस्यैव भावनान्वयनियमेन ' भिक्षे जुहोति ' इत्यादौ सप्तम्यर्थनिमित्तत्वादेरपि तदन्वयात्तदन्विते निमित्तादावतिव्याप्तिः

१ नैयायिकमते, इत्यर्थः । २ (अ० ४ पा० ३ सू० ५) । ३ नियनेनेति—निपातोपसर्ग-प्रातिपदिकातिरिक्तशाब्दगम्यो य सुमुपात्तलिङ्गसंख्याव्यतिरिक्तोऽर्थः, तत्प्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति लिङ्गानन्वयिभावेनाव्याप्तिपदजन्योपरिधातिविशेष्यतासम्बन्धेन कारणम्, इत्येव प्रकारेण नियामकव्युत्पत्तिर्भीमासर्कलावाद्दृग्गीकृतानुसृत्येति शेषः ।

रिति चेन्न । कृत्यन्वितविभक्त्यर्थान्वितत्वस्य कृतिकारकत्वरूपत्वात् । विभक्त्यर्थत्वं च विभक्तिशक्यत्वमतो न निमित्तत्वादिकमादाय निमित्तादावतिव्याप्तिः । सप्तम्या अधिकरणत्वा-
 र्थत्वेन निमित्तत्वे शक्यत्वात् । न च विभक्तिशक्यत्व विभक्तिनिरूपितशक्तिविषयत्वम् ।
 तथा च निमित्तत्वस्य सप्तमीनिरूपितशक्तिविषयत्वाभावेऽपि षष्ठ्याः 'धैर्यं शेषः' इत्यनुशास-
 नात्संबन्धमामान्यार्थकत्वेन तदन्तर्गतनिमित्तत्वेऽपि षष्ठीनिरूपितशक्तिविषयत्वावश्यकत्वात्-
 तदादाय निमित्तादावतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम् । विभक्तिनिरूपितसंबन्धत्वानवच्छिन्न-
 शक्तिविषयत्वस्य विवक्षितत्वात् । षष्ठीशक्यतावच्छेदकं हि संबन्धत्वमेव । अतो न दोषः । अत
 एव 'सप्तदश वैश्यस्य' इत्यादौ षष्ठोतो निमित्तत्वत्वेन निमित्तत्वप्रतीतिर्लक्षणयैवेति बोध्यम् ।
 'स्वर्गकामो यजनः' इत्यादौ करणत्वस्य धातुलक्ष्यत्वेऽपि वस्तुतो विभक्तिशक्यत्वानपायान्न
 दोषः । एव 'सत्तुञ्जुहोति' इत्यादावपि विनियोगभङ्गाङ्गीकारेण द्वितीयायाः करणत्वलक्षणा-
 यामपि वस्तुतस्तस्य विभक्तिशक्यत्वानपायान्न सक्तूना होमाङ्गत्वविरोधः । अनयैव
 रीत्या 'सोमारौद्र चरु निर्वपेत्कृष्णाना ब्रहीणाम्' इत्यादौ करणत्वस्य षष्ठीलक्ष्य-
 त्वेऽपि ब्रहीणा यागाङ्गत्वमुपपादनीयम् । एतेन 'उत्तरेऽहनिन्द्रात्रस्य गृह्यते' इत्यादौ-
 लिङ्गसंख्याव्यतिरिक्तसुबर्थमात्रस्य भावनान्वयनियमेन षष्ठ्यर्थसंबन्धस्यापि भावना-व्या-
 पत्तेरित्यव्याप्तिः । न हि तत्र द्विरात्रयोत्तराहोद्देशेन षोडशग्रहण विधीयते । विशिष्टेद्देशे
 वाक्यपेदात् । न च षष्ठीस्थले परम्परान्वयस्य व्युत्पन्नत्वादवाक्यभेदः । तथात्वेऽप्युभयं
 हविर्गितिषदुत्तरेऽहन्नित्यत्राह्न्युत्तरत्ववैशिष्ट्यायोगेन वाक्यपेदात् । वस्तुतो लिङ्गसंख्या-
 भिन्नसुबर्थमात्रस्यैव लाघवेन भावनान्वयात्षष्ठ्यर्थस्यापि भावनाव्यतिरेकेणान्वयोऽव्युत्पन्न
 एव । अतो द्विरात्रसंबन्धनि धनी षोडशग्रहकराणिका भावनोत्तरपदार्थभागोद्देशेन विधीयते ।
 उत्तरभागस्य च प्रनिमबन्धन्येभ्यामरुणैकहायनीन्यायैने पाष्ठिकबोधे द्विरात्ररूपप्रतिसंब-
 न्धित्वम । द्विरात्रसंबन्धयुत्तरभागस्य चाहोरूपत्वात् 'ऐन्द्रवायव्यः प्रथममहः' इतिवदह-
 न्नित्यनुवाद इत्येव बोध्यम् । तथा च क्रियान्वितविभक्त्यर्थान्वितत्वेन द्विरात्रेऽतिव्याप्तिरि-
 त्यपास्तम् । विभक्तिनिरूपितसंबन्धत्वानवच्छिन्नशक्तिविषयत्वनिवेशेनादोषात् । वस्तु-
 त्तैस्तु लाघवात्षष्ठ्या कर्मत्वलक्षणमङ्गीकृत्य द्विरात्रोद्देशेनैव षोडशग्रहणविधिः । द्विरात्री
 योत्तराह एव चादिरात्रसंभ्याकत्वेन तत्रैव विकल्पितषोडशग्रहणप्राप्तौ नियमविधिषाधवानु-
 रोधेनास्य विधेरेतद्विषयत्वात्, उत्तरेऽहन्नित्यनुवादः । अत एव द्विरात्रसंबन्धयुत्तरभागोद्दे-
 शेनैव षोडशग्रहणविधिः, द्विरात्रसंबन्धयुत्तरभागस्य चाहोरूपत्वादहन्नित्यनुवाद इत्यपि,
 'उत्तरीत्यैव लघुभूतोद्देश्यतावच्छेदके संभवति गुणभूतोद्देश्यतावच्छेदकायोगादयुक्तम् ।

न चोक्तप्रकारे द्विराश्रत्वयोद्देश्यतावच्छेदकत्वादीत्तरकालिकनियमविधिलाघवानुरोधेनास्य
विधेरुत्तराहमाश्रयव्ययतया संकोचरूपबाधकरूपनयमुक्तमिति वाच्यम् । द्विराश्रत्वरूप आ-
नर्धक्ये अक्षे दक्षिणीयावाङ्मनियमन्यायेनावान्तरापूर्वसाधनत्वलक्षणाया द्विराश्रजन्यैका-
वान्तरापूर्वाभावेनासंभवेऽप्युत्तरपदसहकृतापूर्वाव्यभिचाररूपतात्पर्यग्राहकानुरोधेनोत्तराह-
जन्यविजातीयपूर्वद्वारकपरमापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नस्यैव लक्षणयोद्देश्यत्वाद्विराश्रत्वस्ये-
द्दिश्यतावच्छेदकत्वेऽप्यनुपपत्त्यभावात् । आवश्यकी चेत्यमानर्थक्यभियाऽपूर्व-
साधनत्वावच्छिन्नलक्षणा, द्विराश्रसंबन्धुत्तराहोद्देशेन षोडशिश्रग्रहविधिमभ्युपगच्छ-
ता प्राचामपि । परं तु द्विराश्रसंबन्धुत्तराह्रूपवाक्यार्थसंबन्धेनोक्तपरमापूर्वसाधनत्व-
लक्षणा, अस्मन्मते तु द्विराश्रमाश्रसंबन्धेनोक्तपरमापूर्वसाधनत्वलक्षणेति विशेषः । किं च
स्वन्मत उत्तरेऽहञ्जिति सप्तम्या अधिकरणत्ववाचिन्या, स्वशक्यतावच्छेदकानवच्छिन्नक-
र्माणि लक्षणा । अस्मन्मते तु सबन्धमामान्यवाचिन्या षष्ठ्या, स्वशक्यतावच्छेदकावच्छिन्ने
लक्षणेत्यपि बोध्यम् । न चैवमपि चतुर्थ्या संप्रदानत्वशक्तत्वेन देवतात्वस्य विभक्त्यर्थ-
स्वायोगात् 'यद्गम्ये च प्रजापतये च साय जुहोति' इत्यादौ देवताया होमाङ्गत्वानापात्ति-
रिति वाच्यम् । त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वे सति प्रतिग्रहीतृत्वरूपसंप्रदानत्वस्य चतुर्थ्यर्थ-
त्वेन तद्वृत्तकृत्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपदेवतात्वस्यापि तदर्थत्वानपायात् । यदि च
विप्राय गा ददानतीत्यादौ संप्रदानाभूतविप्रादौ देवतात्वव्यहाराभावेन तत्र प्रतिग्रहीतृ-
त्वाभावोऽप्यधिको निवेश्यते, अग्नीषोमयोर्व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वानुरोधेन वाऽखण्डोपा-
धिरूपमेव देवतात्वमुच्यते तदाऽस्तु कृत्यन्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्वमेव कृतिकारक-
त्वम् । देवतात्वस्याप्यन्यतमान्तर्गतत्वान्न दोषः । निमित्तत्वादीनां तु तदन्तर्गतत्वान्न-
निमित्तादावतिव्याप्तिः । एवं च पूर्वोक्तकर्मकारकभेदस्य लक्षणेऽनिवेशोऽपि न क्षतिः ।
कर्मत्वस्य कर्तृत्वाद्यन्यतमान्तर्गतत्वेन तदन्विते स्वर्गादावतिव्याप्त्यभावात् । एवविधा-
न्यतमत्वबोधनार्थमेव सूत्रस्थं परपदमिति ध्येयम् । विहितत्व च न प्रवर्तनारूपविधिजन्य-
त्वम् प्रवर्तनाज्ञानस्यैवेष्टसाधनत्वज्ञानद्वारा प्रवृत्तिप्रयोजकत्वेन प्रवृत्तावेव तदभावे तत्कार-
केषु सुतरां तस्याभावात् । अत एव न प्रवर्तनाज्ञानजन्यत्वमपि । नापि साक्षात्परम्परासा-
धारणविधिप्रयोज्यत्वम् । जात्यादिरूपाङ्गेऽव्याप्तेः । तस्य नित्यत्वेन विधिप्रयोज्यत्वा-
भावात् । अनित्यानामपि सोमादीनां रिद्धरूपत्वेन विधिप्रयोज्यत्वाभावाच्च । अतो
विध्यन्वयित्वं विहितत्वम् । तच्च स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदक-
त्वसंबन्धेन विधिविशिष्टत्वम् । अस्ति चेद यामादौ प्रवर्तनानिष्ठप्रकारतानिरूपितार्थभावना-
निष्ठाविशेष्यतावच्छेदकत्वं करणत्वादौ, तदवच्छेदकत्वस्य तत्र सत्त्वात् । नन्विदं धातु-

छक्षितकरणत्वादेर्भावनायां प्रकारतेति मते सम्भवति । करणत्वादिसमर्गेण धात्वर्थस्यैव भावनाया प्रकारतेति मते त्वर्थभावनानिष्ठविशेष्यतावच्छेदकत्वस्यैव यागादौ सच्चात्स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वसंबन्धेन विधिविशिष्टत्वाभावात्प्रोक्तविहितत्वस्य तत्र सम्भव इति चेन्न । स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्व—तदवच्छेदकत्वान्यतरसंबन्धेन विधिविशिष्टत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चैतस्य सुबर्थकरणत्वादि-साधारणत्वादङ्गत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तेषु निरुक्तविहितत्वसत्त्वेऽपि निरुक्तकृतिकारकत्वाभावेन नोक्तदोषात् । यद्यपि धात्वर्थस्यैव करणत्वादिसमर्गेण भावनायामन्वय इति मते यागादावपि नोक्तकृतिकारकत्व सम्भवति । तथाऽपि वर्तृत्वाद्यन्यतमसंबन्धेन कृत्यन्वितत्वकृत्यन्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्वान्यतरत्वमेव तन्मते कृतिकारकत्वम् । धात्वर्थे, उक्तसंबन्धेन कृत्यन्वितत्वसच्चात्सोमादिकारके चोक्तान्यतमान्वितत्वसत्त्वात्प्रोक्तदोषः । सुबर्थे निरूपकत्वादिसंबन्धेन कृत्यन्वितत्वसत्त्वादेतिव्याप्तिवारणाय कर्तृत्वाद्यन्यतमसंबन्धनिवेशः । अत एव 'दक्षेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इत्यादावाश्रयत्वादिसंबन्धेन होमस्य कृत्यन्वितत्वेऽपि नेन्द्रियाङ्गत्वप्रसङ्गः । वस्तुतः पूर्वोक्तरीत्या घाटुलक्षितकरणत्वादेरेव प्रागनया भावनान्वयाल्लघुभूतं कृत्यन्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्व कृतिकारकत्वं, स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वसंबन्धेन विधिविशिष्टत्व विहितत्वमित्येव ज्यायः । विहितत्वं चेद निर्विषयकभावनायाः प्रयोप्यतासंबन्धेन प्रवर्तनान्वयायोग्यत्वात्प्रथमतः कृतौ सकलकारकान्वयः । ततः सकलकारकविशिष्टाया भावनाया प्रयोप्यत्वसंबन्धेन प्रवर्तनान्वय इत्येकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमितिरीत्या शाब्दबोधमभिप्रेत्योक्तम् । अत एव तस्मिन्ने सप्तमे 'पञ्चसंज्ञेषु' इति सूत्रे विकृतार्थव्युत्पत्तिदेशेऽपि विश्वजिदादौ नाऽऽर्थवाटिकफलरूपनेति प्रतिपादयितुमुक्तम्, विधिर्हि व्यशपरिपूर्णा-मनुष्ठानयोग्या भावना प्राप्य पश्चात्पुरुष प्रवर्तयितु प्रवर्तमानोऽपेक्षावशात्प्रशम्यज्ञान-मुखेनार्थवादान्दत्रकचन स्थितानतिदेशेन सनिधापयति । विधेयभावना तु ततः प्रागेव रथाशा-गृह्णाति । तस्या वेलायामुपदेशेनातिदेशेन वाऽर्थवादस्यासनिधानात्तदुपात्तसनिहितफलाभावात्स्वर्गमेव गृह्णातीति न स्वर्गन्यायबाध इति । यदा तु योग्यताज्ञानं विनाऽप्ययोग्यतानिश्चयाभावमात्रेण शाब्दबोधस्याऽऽनुभातिकत्वादेकद्वयमिति रीत्या युगपदेव भावनाविशेषणानामन्वयः । समानाभिधानादिरूपप्रत्ययसत्त्यनुग्रहेण वा प्रथम-प्रवर्तनादीनामेव तत्रान्वयस्तत इतरकारकान्वयः । भाव्यभूतार्थभावनाया कारकान्वयात्पूर्वं माठं विशेषाकाङ्क्षावृषितत्वेन प्रवर्तनाया विस्पष्टमतिकर्तव्यताकाङ्क्षानुत्थाना

ज्ञार्थवादानिदेश इति न विश्वजित्यार्थवादिकफलरूपनापत्तिरित्युच्येत । तदा पूर्वोक्त-
निर्वचनानुपपत्तेर्लाघवाच्च प्रवर्तनारूपविधिविषयत्वमेव विहितत्वम् । अस्ति च विशिष्ट-
भावनाया प्रवर्तनाविषयत्वात्तद्विशेषणेष्वपि प्रवर्तनाविषयत्वमिति बोध्यम् । अप्येवमपि
' नानृतं वदेत् ' इत्यादिनिषेधेषु प्रकृतलक्षणाव्याप्तिः । तथा हि । निवर्तनारूपे प्रवृ-
त्त्यभावरूपे वा निषेधे नोक्तलक्षणं संभवति, कृतिकारकत्वाभावात् । निवर्तना हि
स्वप्रयोज्याभावप्रतियोगित्वसंबन्धेनाऽऽख्यातार्थकृतावेवान्वेति । एवं प्रवृत्त्यभावोऽपि
प्रतियोगित्वसंबन्धेनेति न तयोरुक्तविध कृतिकारकत्वम् । एवं स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपि-
तविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वसंबन्धेन प्रवर्तनाविशिष्टत्वरूपं प्रवर्तनाविषयत्वरूपं
वा विहितत्व तयोर्न संभवति । निषेधेषु निवर्तनाया एवोक्तसंबन्धेनार्थभावनायामेवान्व-
यात् । यदि तूक्तसंबन्धेन प्रवर्तनानिवर्तनाभ्यतरविशिष्टत्वं तदन्यतरविषयत्वमेव वा विहित-
त्वमित्युच्येत, ततो ' न कलञ्जं मक्षयेत् ' इत्यादौ मक्षणादीना कलञ्जाद्यङ्गत्वापत्तिः ।
निवर्तनारूपे निषेधे तस्याप्यभावाच्च । न हि स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छे-
दकतावच्छेदकत्व स्वविषयत्वं वा स्वस्मिन्संभवति । न च निषेधानामलक्ष्यत्वम् । तथात्वे-
र्कर्मधिकरणादौ तेषां क्रत्वर्थत्वादिनिरूपणानापत्तेरिति चेत् । सत्यम् । तेष्वङ्गत्वव्य-
वहारस्य गौणत्वात् । अत एव ' नानृतं वदेत् ' इत्यादौ निषेधो यदि निवर्तना तर्हि
तस्या क्रतुवैगुण्यजनकक्रियाविषयनिवर्तनात्वं क्रत्वर्थत्वम् । निवर्तनात्वनिवेशादनृतवद-
नादिज्ञानादां नातिव्याप्तिः । यदि प्रवृत्त्यभावरस्तदा तस्मिन्नुक्तक्रियाप्रतियोगिकत्वम् ।
न च ' नातिरात्रे षोडशिन गृह्णाति ' इत्यादिविध्युत्तरनिषेधे निषेधस्य क्रतुवैगु-
ण्याजनकत्वादव्याप्तिः । क्रतुवैगुण्यक्रतुसाद्रुण्याद्यन्यतरजनकत्वस्य विवक्षितत्वात् । न च
प्रवृत्त्यभावननिषेधपक्षे प्रयाजाक्रियाभावादावतिव्याप्तिः । उक्तक्रियाप्रतियोगिकत्वे सति वै-
दिकनिवर्तनाविषयत्वस्य विवक्षितत्वात् । एवं ' न कलञ्जं मक्षयेत् ' इत्यादौ पुरुष-
निष्ठप्रत्यवायजनकक्रियाविषयत्वम्, उक्तक्रियाप्रतियोगिकत्वं वा पुरुषार्थत्वम् ।
अत एव गौणमुख्यसाधारण्येनाङ्गत्वं तृतीयाध्यायार्थ इति न कर्मधिकरणादावध्यायासं-
गतिरिति ध्येयम् । एव ' फलं च पुरुषार्थत्वात् ' इत्यत्रोक्तं फलस्य पुरुषार्थत्वं भाक्तमेव ।
एवमेव च यागादेर्भावना प्रति, प्रातिपदिकार्थस्य च कारकं प्रति, लिङ्गसंख्यादेश्च
प्रातिपदिकार्थं प्रति, करणत्वादेश्च भावना प्रति, ता प्रत्येव च शब्दभावनादेरङ्गत्वव्य-
वहारो गौणो विशेषणत्वमात्रवित्तया द्रष्टव्यः । उक्तविधाङ्गत्वोक्त्यैव चाङ्गत्वघटकी-
भूतदेह्यताशालित्वरूपमङ्गित्वमर्थासिद्धम् । अतः सूत्रकृता न पृथगुपन्यस्तम् । न वा तृती-
याध्यायार्थः । अत्र चाङ्गत्वघटकीभूतकारकत्वनिविष्टकर्तृत्वाद्यन्यतमनिरूपितत्वमङ्गित्वम् ।

अस्ति च स्वर्गादी यागादिवृत्तिकरणत्वादिनिरूपकत्वम् । अतस्तस्य यागाद्यङ्गत्वमिति न भ्रमितव्यम् । तथात्वे स्वर्गादिवृत्तिकर्मत्वादिनिरूपकत्वेन भावनायाः स्वर्गाङ्गत्वापत्तेः । उक्तापेक्षया ह्यस्य गुरुत्वाच्च । अत एवाङ्गत्वघटकभूतभेदप्रतियोगित्वमङ्गत्वम् । स्वर्गादिरूपकर्मकारकादिभेदस्य पूर्वं निवेशितत्वाच्च स्वर्गादी लक्षणसमन्वय इत्यपि न । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपभेदत्वनिवेशेन गुरुत्वात् । कर्तृत्वाद्यन्यतमत्वघटकभेदप्रतियोगित्वमादायातिन्याप्त्यापत्तेश्चेति संक्षेपः ।

इदं चाङ्गत्वं प्राचीनोक्तपरोद्देशप्रवृत्तकृतित्वव्याप्यत्वमेव परिष्कृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु लक्षणत्वात्, यन्निष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालि यत्तत्तदङ्गम् । सर्वेषामेवाङ्गानां श्रुतैरार्थिकैर्वा विधिभिः स्वस्वप्रधानोद्देशेन विधानात्सर्वत्र लक्षणसमन्वयः । उद्देश्यताविधेयते च स्वरूपसम्बन्धरूपे न तु साध्यत्वानुष्ठेयत्वात्मिके । तेनोक्तविधेयत्वाभाववति कालादावुक्तोद्देश्यत्वाभाववन्नरकाभावाद्देशेन विधीयमानविवाहार्थानृतवदनादौ च नाभ्यासिः । न वा तयोर्निरूप्यनिरूपकभावे मानाभावेन लक्षणासम्भवः । एवविधाङ्गत्वस्य तृतीयाध्यायार्थत्वादेव च स्वयप्रार्थितवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयत्व—स्वयप्रार्थितभिन्नवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयत्वरूपयोः क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वयोरङ्गत्वविशेषत्वेन मूले तृतीयसिद्धत्वोक्तिः । पूर्वोक्ताङ्गत्वस्य तृतीयाध्यायार्थत्वे तु विधेयत्वरूपयोः क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वयोरनिरूपककारकत्वादिरूपाङ्गत्वविशेषत्वाभावात् तृतीयसिद्धत्वमिति चतुर्थे निरूप्यत्वापत्तिः । न च निरूपककारकत्वादिरूपाङ्गत्वव्यापकत्वादेव क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वान्यतरस्य तृतीयसिद्धत्वमिति वाच्यम् । तथात्वं आमिक्षाप्रयोज्यत्वस्याऽऽमिक्षाङ्गत्वव्यापकत्वात्तृतीयसिद्धत्वेन चतुर्थे प्रतिपाद्यत्वानापत्तेः । यदि निरुक्तोद्देश्यतानिरूपककृतिकारकत्वरूपं क्रत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं च निरुच्य पूर्वोक्ताङ्गत्वविशेषत्व तयोः समर्थ्यते, तदा 'अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति' इत्यादौ स्वर्गादिनिष्ठोद्देश्यतानिरूपककृतिकारकत्वेन पिण्डपितृयज्ञादेरिव कालादेरपि पुरुषार्थत्वापत्तिः । अस्मन्मते तु कालादौ स्वर्गादिनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपाया अभावेन नोक्तापत्तिः । कारकत्वादिघटनायां गौरव तु स्फुटमेव । अतोऽस्मदुक्ताङ्गत्वस्वीकारणैव निरुक्तविधेयत्वरूपयोः क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वयोरन्तर्द्विशेषत्वं समगच्छते । सूत्रम्यपरार्थत्वमप्ययमेव निष्कर्षः । न चैवं श्रुत्यादीनामङ्गत्वैकदेशबोधकत्वमप्यभावात्तदङ्गत्वप्रमाणत्वानापत्तिः । स्वरूपसम्बन्धरूपोद्देश्यताया एव लक्षणघटकत्वाद्द्वितीयया अपि तदभावादिति वाच्यम् । अङ्गत्वघटकभूतविधेयतोद्देश्यतान्यतरप्रयोजकत्वमैवकरणत्वाद्यन्यतमबोधकत्वेनाङ्गत्वप्रमाणत्वोपपत्तः । कर्मणोऽप्युद्देश्यत्वेनैवान्वयात्कर्मत्वमुद्देश्यत्वप्रयोजकम् । करणादीनां तु विधेयत्वेनान्वयात्करणत्वात् । दिक् विधेयत्वप्रयोजकम् । तत्र श्रुतेर्निरुक्तान्यतमवाचकत्वमेव निरुक्ताङ्गत्वप्रमाणत्वम् । लिङ्गादीनां तु साक्षात्परस्परया वा निरुक्तान्यतमवाचकश्रुतिकल्पकत्वेन तत्त्वमि

विशेषः । निरुक्ताङ्गत्वोक्त्यैव चाङ्गत्वघटकीभूतोद्देश्यताशास्त्रित्वरूपमङ्गित्वमर्थसिद्ध-
मेव । अतो न सूत्रे तदुक्तं न वाऽध्यायार्थः । न च विनिगमनाविरहः । यन्निष्ठविधे-
यतानिरूपितोद्देश्यताशास्त्रि यत्तत्तदङ्गि । निरुक्ताङ्गित्वघटकविधेयताशास्त्रित्वरूपम-
ङ्गत्वमर्थसिद्धमित्यस्यापि सुवचत्वादिति वाच्यम् । यत्त्वतत्त्वादेरननुगमाद्विशिष्यैव लक्ष-
णाना निर्वक्तव्यत्वात्प्रधानापेक्षयाऽङ्गाना बहुत्वात्तत्तद्व्यतिताङ्गित्वोक्तौ गौरवापत्तेरेव
विनिगमकत्वादिति नवीनः पन्थाः ।

केचित्तु परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वमङ्गत्वमिति प्राचीनोक्तलक्षणमेवं व्याकुर्वन्ति ।
अत्र परोद्देशप्रवृत्तत्वं परोद्देशेनोपपादितत्वम् । तच्च कृतिव्याप्यत्वस्य विशेषणम् ।
व्याप्यत्वशब्देन चोद्देश्यत्वानुद्देश्यत्वसाधारणविषयत्वमुच्यते । ततश्च विध्यन्वयिन्या कृतौ
यद्विषयत्वानुपपत्तिर्यदुद्देश्यकत्वेन परिह्रियते तत्तस्याङ्ग तदर्थं चेत्युक्तं भवति । प्रसिद्ध-
हेतुत्प्रेक्षावत्कृतावपुरुषार्थविषयत्व तत्साध्यपुरुषोद्देश्यकत्वमन्तरेणानुपपन्नमिति । भवति
च वपनादिविषयत्वानुपपत्तिपरिहारः पुरुषोद्देश्यकत्वेन, तदुद्देश्यकत्वानुपपत्तिपरिहारश्च
कत्वपूर्वोद्देश्यकत्वेनेति वपनपुरुषयोः पुरुषकत्वङ्गत्वसिद्धिः । इत्थं यागस्वर्गयोः
स्वर्गपुरुषौ प्रति शेषत्वमूह्यम् । भवति हि यागः किमर्थं कर्तव्य इत्याक्षेपे स्वर्गोयति
समाधिः । स्वर्गः किमर्थमुत्पाद्य इत्याक्षेपे पुरुषार्थमिति समाधिरिति । अत्र त्विदं
विभावनोपयम् । कथमेतल्लक्षण कालादिषु योजनीयम् । न हि विध्यन्वयिकृतितृप्तिकाल-
लादिविषयकत्वं प्रसिद्धमस्ति । येन तदनुपपत्तिर्यागाद्युद्देश्यकत्वेन परिह्रियेत ।

त्रिविधा हि कृतिविषयता । साध्यता, उपादानता, उद्देश्यता चेति ।
तद्यथा स्वर्गमुद्देश्य यागं साधयितुं हविरादिकमुत्पादते, इत्यादिप्रतीत्या यागो
साध्यतास्यविषयता, स्वर्ग उद्देश्यतास्य, हविरादावुपादानतास्य । न च कालादाव-
न्यतमविषयताऽप्यस्ति । तत्र निरुक्तप्रतीतरभावात् । अनुपादेयपञ्चकसाधारणोद्देश्यता
तु न कृतिविषयता । अन्यथा निमित्तस्यापि कृतिविषयत्वापत्तेः । अ. कालादाव-
व्याप्तिः । अपि च भवन्मते तृतीयादेरङ्गत्वप्रमाणत्वानुपात्तिः । अङ्गत्वघटकीभूतनकर-
णत्वादिसौषकत्वेन हि तृतीयादेरङ्गत्वप्रमाणत्वमित्युक्तम् । भवदुक्तलक्षणस्य तु तद्व्यति-
तत्वात्तदनुपात्तिः ।

अन्ये तु परोद्देशप्रवृत्तत्वं शेषत्वम् । प्रवृत्तिरिति चेतनाचेतनकर्तृकव्यापारमा-
त्रमभिधीयते । अस्ति च सर्वकारणाना स्वस्वव्यापारे कर्तृत्वम् । संभवति चोद्दे-
श्यतात्मिका विषयता, तत्रापि प्रयोजनाना पाकाय काष्ठानि ज्वलन्ति, घान्याय
जलं प्रखलतीति व्यवहारात् । व्यवहारे चाचेतनशब्दकर्तृकेऽभिधाव्यापारे व्यक्तीनामुद्दे-
श्यत्वं भवदेव । प्रकृतिकर्तृकव्यापारे च प्रपञ्चोद्देश्यकत्वं कपिलः । ततश्च यदुद्देशेन

यद्व्याप्रियते तत्तदङ्गमित्याहुः । तदपि च यागाद्युद्देश्यकव्यापारकर्तारि शब्दादावपि यागाद्यङ्गत्वावच्छेदिविहितत्वनिवेशेऽपि च तस्यापि स्वरूपतस्तत्कर्तृककर्मणि विहितत्वादुक्तदोषतादवस्थयात् । यदुद्देश्यकव्यापारकर्तृत्वेन यद्विहितं तत्तदङ्गमित्युक्तौ च दध्यादिषु वस्तुतो होमाद्युद्देश्यकव्यापारकर्तृत्वेऽपि तत्त्वेन विहितत्वाभावादव्याप्तेरुपेक्षितम् । विधिप्रयोज्यप्रमाविषययदुद्देश्यकव्यापारकर्तृत्वं यत्र तत्र तदङ्गत्वमित्युक्तो तु न कोऽपि दोषः । प्रतीयते हि दध्यादीनां करणत्वादिना विधानेऽपि यागाद्युद्देश्यकव्यापारकर्तृत्वम् । पर त्वस्मदुक्तलक्षणोपेक्षया गुरुत्वात्तदुपेक्षेति ध्येयम् । इदं च परार्थत्वपङ्कत्वस्वरूपम् । अङ्गस्य लक्षणम् । तच्चाङ्ग द्विविधं, क्रत्वर्थं पुरुषार्थं चेति । आद्यं प्रयाजादि । द्वितीयं ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादि । अयं किं नाम क्रत्वर्थत्व पुरुषार्थत्वं वा । न हि कर्तृपकारकत्वं क्रत्वर्थत्वम् । पुरुषोपकारकत्वं पुरुषार्थत्वमिति युक्तम् । पुरुषार्थगोदोहनादरेपि प्रधानद्वारा कर्तृपकारकत्वेन क्रत्वर्थत्वापत्तेः । प्रयाजादरेपि प्रधानद्वारा पुरुषोपकारकत्वेन पुरुषार्थत्वापत्तेश्च । उत्तलक्षणभारेव क्रत्वन्त्यानुपकारकत्वादिषट्कनाया तुभयार्थद्वयादावव्याप्तेः । नानाविधोपकारकसाधारणतापत्तेश्च । उपकारकत्वस्यैकरयामावेन तद्व्यतिरलक्षणायोगाच्च । नापि क्रतुद्देशेन विधीयमानत्वं क्रत्वर्थत्वम् । पुरुषोद्देशेन विधीयमानत्वं पुरुषार्थत्वम् । क्रत्वर्थेऽवघातादौ क्रतुद्देशेन विधीयमानत्वाभावात्क्रत्वर्थत्वलक्षणाव्याप्तेः । न ह्यवघातादेः क्रतुद्देशेन विधानं प्रमाणवत् । विशिष्टोद्देशेन विधाने विशेषणोद्देशेनापि विधेरावश्यकत्वेऽर्थाधिक्यत्वविशिष्टस्योद्देश्यत्वादस्त्वपूर्वोद्देशेनावघातादौ विधानम् । न तु व्यापारघटकक्रतुद्देशेनापि । मानभावात् । पुरुषोद्देशेन विधीयमानदीर्घादीनां पुरुषार्थत्वलक्षणस्यातिव्याप्यतापत्तेश्च । ज्योतिष्टोमादेः स्वर्गाद्युद्देशेनेव विधीयमानत्वात्पुरुषार्थत्वलक्षणस्याव्याप्यतापत्तेरपीति चेत् ।

अत्र तन्त्रत्वेन पार्थसारथिः । स्वयंप्रार्थितसाध्यार्थानानुष्ठानं पुरुषार्थं । तदुपकारार्थं क्रत्वर्थं इति तयोर्लक्षणे आह । तत्र स्वयंप्रार्थितसाध्याधीनानुष्ठानत्वं स्वयंप्रार्थितसाध्यच्छाजन्यप्रवृत्तिजन्यत्वम् । अस्ति च ज्योतिष्टोमादौ । फलेच्छाया उपायेच्छा प्रति कारणत्वेन स्वयंप्रार्थितसर्वेच्छाजन्यज्योतिष्टोमादीच्छाजन्यप्रवृत्तिजन्यत्वस्य तत्र सत्त्वात् । स्वयंप्रार्थितत्वं च शास्त्राधीनेऽसाधनताज्ञानान्जन्येच्छाविषयत्वम् । यागाद्यो हि न शास्त्राधीनेऽसाधनताज्ञानान्जन्येच्छाविषयाः । तद्धि लोकावगतेऽसाधनताज्ञानान्जन्येच्छाविषयत्वाद्वा भवेत्, इष्टसाधनताज्ञानान्जन्येच्छाविषयत्वाद्वा भवेत् । न चोभयमपि यागादौ सम्भवति । तत्र लोकादिष्टसाधनत्वान्नगतेः रिष्टसाधनताज्ञानं विना सुखत्वादिप्रकारकज्ञानादेव सुखादाविव यागत्वप्रकारकज्ञानेऽपीच्छाया अनुत्पत्तेश्च । अतो न यागादौ स्वयंप्रार्थितत्वम् । स्वर्गादिस्वस्वानन्दनमनितानाधिकरणमीभूतदेशविशेषरूपत्वं तस्य लोकन एवेष्टसाधनत्वावगतेः, सुख-

विशेषरूपत्वे तु स्वर्गत्वादिप्रकारकज्ञानादेवेच्छोत्पत्तेश्चोक्तविधं स्वयंप्रार्थितत्वम् । पश्चादिरूपे फल इष्टमाधनताज्ञानाजन्येच्छाविषयत्वाभावादव्याप्तिरतः शास्त्रार्थोनेति । पश्चादौ तु लौकिकेष्टसाधनताज्ञानादेवेच्छोत्पत्तेर्न दोषः । इच्छात्वेनेच्छानुपादाने तु शास्त्रार्थोनेष्टसाधनताज्ञानाजन्ययागत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वाद्यागादेः स्वयंप्रार्थितत्वापत्तिः । अतस्तदुपादानम् । इत्थं च शास्त्रार्थोनेष्टमाधनताज्ञानाजन्येच्छाविषयसाध्येच्छाजन्यप्रवृत्तिजन्यत्व निरुक्तेष्टसाधनताज्ञानाजन्येच्छाजन्यप्रवृत्तिजन्यत्वं वा पार्थसारथिमते पुरुषार्थत्वलक्षणं पर्यवसन्नम् । तदुपकारार्थत्वं च तदुपकारप्रयोजकत्वम् । तेन प्रधानाङ्गाङ्गभिक्रमणादेः प्रधानोपकाराजनकत्वेऽपि नाव्याप्तिः ।

अत्रेदं बोध्यम् । पुरुषार्थत्वलक्षणेऽपि काम्यकाले, उपनयनाद्याश्रितपञ्चमवर्षादौ काम्यजातौ च दधित्वादिरूपायामव्याप्तिः । तयोरननुष्ठेयत्वात् । ऋत्वर्थत्वलक्षणे पूर्वोदाहृतगोदोहनादाववित्याप्तिः । किंचाऽऽधानाध्ययनयोरुभयमिन्नत्वेन तन्त्ररत्नोक्तस्तत्र ऋत्वर्थत्वलक्षणातिव्याप्तिः । एतेनेतिकर्तव्यतात्वेनान्वितत्वत्वं ऋत्वर्थत्वं, तद्विज्ञत्वं पुरुषार्थत्वमिति शास्त्रार्थोपेक्षोक्तमपि परास्तम् । आधानाध्ययनयोः पुरुषार्थत्वलक्षणातिव्याप्तेः । सिद्धपदार्थस्य सोमादिरितिकर्तव्यतात्वेनान्वितत्वाभावात्तत्र लक्षणद्वये क्रमणातिव्याप्त्यव्याप्त्यापत्तेश्च । तस्यापि व्यापारविष्टम्येतिकर्तव्यतात्वमिति यदि विभाव्यते तदा दध्न उभयार्थत्वात्तत्र तद्विज्ञत्वाभावात्पुरुषार्थत्वलक्षणस्याव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

केचित्तु स्वयंप्रार्थितवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालित्वं पुरुषार्थत्वम् । स्वयंप्रार्थितमिन्नवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालित्वं ऋत्वर्थत्वम् । अत्र स्वयंप्रार्थितत्वत्वं पूर्ववत् । उद्देश्यताविधेयतं च स्वरूपसम्बन्धरूपं, न तु साध्यत्वानुष्ठेयत्वात्मिके । एतेन कलादावनुष्ठेयत्वाभावेऽपि नाव्याप्तिः । न वा पुरुषार्थत्वम्यनुज्ञाविविधुदोषाभावोद्देशेन तत्तत्क्रियाविवानिऽप्यव्याप्तिः । आधानाध्ययनयोस्तु स्वयंप्रार्थितमिन्नाभ्यर्थज्ञानोद्देशेन विधानात्ऋत्वर्थत्वस्वीकारेऽपि न दोषः । ' फलं च पुरुषार्थत्वात् ' इत्यत्र तु फले पुरुषार्थत्वव्यवहारोऽङ्गत्वव्यवहारवद्भाक्त इत्याहुः ।

तदपि यथाश्रुतं न साधीयम् । ' अगन्म ' इति मन्त्रस्य लिङ्गकल्पितश्रुत्या स्वयंप्रार्थितत्वोद्देशेन विद्यानात्तत्र पुरुषार्थत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिः । अन एव स्वयंप्रार्थितमिन्नवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयताकत्वाभावात्ऋत्वर्थत्वलक्षणस्याव्याप्तेश्च ।

किं च ' हीयति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् ' इत्यादौ वृष्ट्याद्युद्देशेन स्वसाधनसौभरीयनिवनावारत्वसम्बन्धेन विधीयमानेषु हीयादिषु लक्षणस्यातिव्याप्त्यव्याप्तिः । न हि

१ भाट्टदीपिकायां चतुर्थ्याध्याये र षड्देवोक्तमनुवदति—वेत्तिचित्ति । २ (अ०३ पा० १अ०३ सू० ५) । ३ लक्षणस्यातिव्याप्त्यव्याप्ति इति पुरुषार्थत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिः । ऋत्वर्थत्वलक्षणस्याव्याप्त्यव्याप्तिरित्यर्थः ।

तेषां पुरुषार्थत्वमिष्टम् । शाखाभेदेन सौभरीयनिधनाधारतया विहितानां हीषादीनामनियमेन दृष्ट्यर्थसौभरीयनिधनाधारत्वप्राप्तौ ' हीष् इति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् ' ' ऊर्मि-
 त्यज्ञाद्यकामाय ' ' ऊ इति स्वर्गकामाय ' इत्यादिवाक्यैस्तत्तत्फलार्थसौभरीयनिधने
 हीषादीनां नियममात्रकरणात् । अत एवोक्तसंबन्धेन वृष्ट्याद्युद्देशेन हीषादेरपि वस्तुत-
 स्तत्तत्फलार्थसौभरीयनिधने, आधारतया हीषादिनियम एव तत्तद्विधितात्पर्यम् । न
 चैवमपि वृष्टिकामादिपदेन वृष्ट्यादिसाधनसौभरलक्षणया तदीयनिधनाधारत्वसंबन्धेन
 हीषादिविधिरस्तु । तथा चोद्देश्यसौभरस्य स्वयंप्रार्थितत्वाभावाल्लाभ्याप्त्यतिव्याप्ति इति
 वाच्यम् । औत्तरकालिकनियमविधिलाघवानुरोधेन गुरुधर्मावच्छिन्ने लक्षणाया अन्या-
 श्यत्वात् तदपेक्षयाऽपूर्वाविधित्वापादकस्य सौभराधिकरणपूर्वपक्ष्यभिमतस्य फलान्तरोद्दे-
 शेन हीषादिविधेरैव युक्तत्वेन तदधिकरणसिद्धान्तानुपपत्तेः । अतो नियमविधिपरस्य
 तत्रत्यसिद्धान्तस्योक्तप्रकार एव तात्पर्यमिति स्वेनैव तदधिकरणे प्रतिपादितम् । अतः
 कथं स्वोक्तिविरुद्धलक्षणकथन युज्यते । अत एव तदुक्तरीत्यैव तद्दोषाभिधानम् ।

वस्तुतो ' हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् ' इत्यादौ न वृष्ट्याद्युद्देशेन निरुक्त-
 संबन्धेन हीषादिविधिः । तथात्वे वृष्टिकामपुरुषविशेषणतया ध्रुताया वृष्टरुद्देश्यतयाऽ-
 न्वयायोगात् । वृष्टिकामपदे वृष्टिलक्षणापत्तेश्चतुर्थ्याः कर्मत्वलक्षणापत्तेश्च । अतो लक्षणाद्भ-
 यापत्तेश्चतुर्थ्याः कर्मत्वमिति निधनलक्षणया तदुद्देशेनैव हीषादिविधिर्युक्तः ।
 निधनपदोत्तरद्वितीयया कर्मत्वस्य शक्त्यैवोक्तत्वाल्लक्षणान्तराप्रसक्तेः । न चास्मन्मते वृष्टि-
 कामादिपदे कर्मधारयाङ्गीकारान्न लक्षणान्तरप्रसक्तिरिति वाच्यम् । तथाऽपि चतुर्थ्याः स्वश-
 क्यतावच्छेदकानवच्छिन्नकर्मत्वलक्षणापेक्षया निधनपदेनैव स्वशक्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
 निरुक्तनिधनलक्षणाया उचितत्वात्, विधिसनिहितस्य पदस्योद्देश्यसमर्कत्वे संभवति विप्र-
 कृष्टपदस्य तथात्वायोगाच्च ।

अपि च भवन्मते निधनपदानुवादो निष्प्रयोजनः । न च संबन्धतात्पर्यग्राहकतया
 तदुपयोगः । नियमविधिलाघवानुगृहीतहीषादिपदस्यैव तत्त्वात् । अस्मन्मते तु निधन-
 पदीयलक्षणात्मत्पर्यग्राहकतया वृष्टिकामादिपदसार्थक्यमिति न कस्यापि वैयर्थ्यम् । अत
 एव यत्र नैवविशेषोद्देश्यसमर्कपदश्रवणं यथा ' वासिष्ठानां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः ' इत्यादौ,
 तत्र द्वितीयप्रयाजपदस्यैवार्थमङ्गीकृत्यापि वासिष्ठोद्देशेनैव तदभिलषितफलसाध-
 नीभूतदर्शपूर्णमासाङ्गद्वितीयप्रयाजवृत्तित्वसंबन्धेन नाराशंसमन्त्रविधिः । न हि तत्र
 प्रयाजपदे निरुक्तप्रयाजलक्षणया तदुद्देशेन मन्त्रविधिः संभवति । तथात्वे प्रथमायामपि

स्वशक्यतावच्छेदकानवच्छिन्नकर्मत्वलक्षणाङ्गीकारे लक्षणाद्वयापत्तेः । अतो वरं वामिष्ठ-
पदोत्तरषष्ठ्याः स्वशक्यतावच्छेदकवच्छिन्नकर्मत्वलक्षणया निरुक्तप्रकाराङ्गीकरणम् ।
प्रकृते तु द्वितीयान्तविधिसनिहितनिधनपदस्यैवोद्देश्यसमर्पकत्वे सम्भवति न तद्विपरीतवृ-
ष्टिकामादिपदस्य तदुचितम् ।

एतेन सौभराधिकरणपूर्वपक्ष्यभिमतप्रकारोऽपि निरस्तः । नियमविधिलाघवानुगृहीत-
निरुक्तयुक्तिनिचयपराहतत्वात् । अत एवास्मन्मते, उद्देश्यतावच्छेदकसंबन्धगौरवपरा-
हतत्वाच्च । अतो वस्तुतो हीषादावतिव्याप्त्यव्याप्त्योरभावेऽपि तदुक्तपक्षमवलम्ब्य तदभि-
धानम् । 'अगन्म' इत्यादौ तु तयोर्दुर्वारत्वमेव

अयं स्वयंप्रार्थितजनकत्वे सति स्वयंप्रार्थितवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालित्वं
पुरुषार्थत्वम् । विधेयतायामेव वा जनकतासंबन्धावच्छिन्नत्व निवेश्यम् । 'अगन्म' इति-
मन्त्रस्य स्मारकतया स्वर्गोद्देशेन विहितत्वेऽपि तदजनकत्वात्, हीषादेश्च परम्पर्य-
वृष्ट्याद्यर्थत्वान्नोक्तानुपपत्तिः । अत्र सत्यन्तमात्रविक्षाया 'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रह-
रति' इत्यत्र प्रतिपत्त्यर्थतया विहितस्यापि प्रहरणस्य तृतीयावगतकरणत्वान्यथानुपप-
त्त्याऽऽनुषङ्गिकायुरादिजनकत्वादतिव्याप्तिरतो विशेष्यदलम् । ततश्चाऽऽयुरादिप्रका-
शकसूक्तवाकमागस्य प्रहरणाङ्गत्वनिर्वाहायाऽऽयुरादेस्तज्जन्यत्वमात्रकल्पनायामपि
तदुद्देशेन प्रहरणविधेयत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । इतरथा प्रस्तरस्याप्युद्देश्यत्वे वाक्यभेद-
प्रसङ्गात् । वाक्यान्तरकल्पनयाऽऽयुराद्युद्देशेन प्रहरणविधानं तु सूक्तवाककरणकत्वानु-
पपत्तेरायुरादिजनकत्वमात्रकल्पनयैवोपक्षीयमाणत्वादनुपपन्नम् । एव चोक्तपुरुषार्थभिन्ना-
ङ्गत्वमेव कत्वर्थत्वमिति न कत्वर्थत्वलक्षणे पूर्वोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्ति इति चेत् । दोषा-
भावोद्देशेन विधीयमानविवाहार्थानृतवदनादौ पुरुषार्थलक्षणाव्याप्तेः । दोषाभावस्याजन्य-
त्वाज्जनकत्वस्याननुगतत्वेन तदघटितलक्षणायोगाच्च । कत्वर्थत्वलक्षणे, उभयार्थद-
ध्यादावव्याप्तेश्च । अत एवं वाच्यम् । अपूर्वीयत्वानवच्छिन्नस्वयंप्रार्थितवृत्त्युद्देश्यता-
निरूपितविधेयताशालित्वं पुरुषार्थत्वम् । अस्मिन्नेवं स्वर्गाद्युद्देशेन विधीयमानज्योति-
ष्टोमादौ । अनिर्दिष्टप्रकारस्वर्गादिस्वरूप आनर्थक्यभावेन तन्निष्ठोद्देश्यतायाः स्वर्गत्वा-
दिनैवावच्छेदात् । अत्र पूर्वोक्तरीत्याऽगन्मेत्यादावतिव्याप्तिवारणाय अपूर्वीयत्वानवच्छिन्ने-
त्युद्देश्यताविशेषणम् । तत्र स्वर्गादिनिष्ठोद्देश्यताया अपूर्वीयत्वावच्छिन्नत्वस्य नर्भे
प्रतिपादितत्वाच्च दोषः । आहवनीयादिस्वरूप आनर्थक्यभावेनाऽऽहवनीयत्वादेरेवोद्देश्य-
तावच्छेदकत्वेनापूर्वीयत्वानवच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावच्यस्याऽऽधानादावपि स-
त्त्वात्स्वयंप्रार्थितवृत्तीत्युद्देश्यताविशेषणम् । अत एव हीषादिस्यलीयाम्बुदुक्तप्रकारे

निधनादिनिष्ठोद्देश्यताया वृष्टिप्रयोजकनिधनत्वावच्छिन्नाया अपूर्वीयत्वानवच्छिन्नत्वेऽपि स्वयंप्रार्थितवृत्तित्वाभावात् तत्रानिव्याप्तिः ।

एव निरुक्तपुरुषार्थत्वघटकोद्देश्यताविलक्षणोद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालित्वं ऋत्वर्थत्वम् । निरुक्तोद्देश्यताविलक्षणत्वं च निरुक्तोद्देश्यतावृत्त्यपूर्वीयत्वानवच्छिन्नत्वस्वयंप्रार्थितवृत्तित्वोभयाभाववत्त्वम् । भवति हि प्रयाजादिनिष्ठविधेयतानिरूपितदर्शपूर्णमासादिनिष्ठोद्देश्यता निरुक्तोभयाभाववती । दर्शपूर्णमासस्वरूप आनर्थक्येनापूर्वीयत्वेनैव तयोद्देश्यत्वात्स्वयंप्रार्थितवृत्तित्वाभावाच्च । अतः प्रयाजादेः ऋत्वर्थत्वम् । अत्रापूर्वीयत्वानवच्छिन्नत्वाभावात्त्रोक्तौ 'यूपं छिनत्ति' 'हिरण्यशकलमहस्त्रेणाग्निं प्रोक्षति' इत्यादी यूपदिस्वरूप आनर्थक्याभावेनापूर्वीयत्वलक्षणाभावाद्यूपत्वादिनैव यूपदेरुद्देश्यत्वाच्छेदनादावव्याप्तिः । एवं स्वयंप्रार्थितवृत्तित्वाभावमात्रोक्तावगन्मत्यादावव्याप्तिः । अत उभयाभावपर्यन्तानुधावनम् । तथा च यूपदिबृहस्प्युद्देश्यतायाः स्वयंप्रार्थितवृत्तित्वाभावप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वात्स्वर्गादिनिष्ठोद्देश्यतायाश्चापूर्वीयत्वानवच्छिन्नत्वाभावप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वान्नाव्याप्तिः । आधानादेस्तु ऋत्वर्थत्वमिष्टमेव ।

ननु 'तप्ते पयसि दध्यानयति' इत्यत्र पय उद्दिश्य दध्यानयन विधीयत इत्येष्टमे सिद्धान्तितम् । तत्र पयसो नापूर्वीयत्वेनोद्देश्यता । एतद्वाक्यमवृत्तेः पूर्वं पयस अपूर्वं साधनत्वानवगमेन पयःपदेन लक्षणायोगात् । न हि 'व्रीहीनवहन्ति' इत्यादिवाक्यनिरपेक्षप्रवृत्तिकेन 'व्रीहिभिर्यजेत' इत्यादिवाक्येन व्रीहीणामिव प्रकृतवाक्यनिरपेक्षेण केनचिद्वाक्येन पयसोऽपूर्वसाधनत्वमवगतम् । येन लक्ष्यता वच्छेदकस्य पूर्वमुपस्थितत्वात्तदवच्छिन्नेऽवघातादिवाक्यमथव्रीहिपदमथैव पयःपदस्य लक्षणा भवेत् । 'सा वैश्वदेव्यामिशा' इति वाक्य तु प्रकृतवाक्यनिर्दिष्टपयःपरामर्शकत्वच्छेदघटेनत्वादुत्तरप्रवृत्तिकमेवेत्यपूर्वीयत्वेन पयस उद्देश्यत्वायोगात्पयस्त्वेनैवोद्देश्यता वाच्या । तथा चापूर्वीयत्वानवच्छिन्नत्वस्वयंप्रार्थितवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयताकत्वादानयने पुरुषार्थलक्षणातिव्याप्तिः । एवं पयोगतोद्देश्यताया निरुक्तोभयाभाववत्त्वाभावात्ऋत्वर्थलक्षणाव्याप्तिरिति चेन्न । पयस आनयनासाध्यत्वेनान्वयानुपपत्तेः पयःपदस्य पयस्त्वभमानाधिकरणवर्मावच्छिन्ने लक्षणाङ्गीकारात् । न च यमं आमिशा वाक्यप्रवृत्त्युत्तरकालमपूर्वमावनत्वरूप एवेत्यवगमात्पयोवृत्त्युद्देश्यतायास्तदवच्छिन्नत्वान्नोक्ताव्याप्त्यनिव्याप्तिः । अत एव 'व्रीहीनवहन्ति' इत्यादी व्रीहित्वावच्छिन्नोद्देशेनैवावघातोदेर्विधानान्नापूर्वीयत्वकल्पनमित्यपूर्वीयत्वलक्षणाखण्डनप्रसंगो विधि-

रसायनोक्तोऽपि निरस्तः । अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेन प्रथमतः शाब्द-
बोधस्यैवानुदयाल्लक्षणाया आवश्यकत्वात् । न चैवमपि वैतुष्यादिविशिष्ट एव त्रीह्या-
दिपदलक्षणाऽस्त्विति वाच्यम् । लक्षणाया आवश्यकत्व आनर्थक्यपरिहारायापूर्वायित्वा-
विशिष्टलक्षणाया एवौचित्यात् ।

नन्वेवमपि 'त्रीहीनवहन्ति' इत्यादावपूर्वसाधनत्वलक्षणायामपि 'तप्ते पथसि' इत्यत्र
न लक्षणा । तथा सति पयःपदस्य सप्तम्याश्च लक्षणामपेक्ष्य तप्तपयोधिकरणकत्ववि-
शिष्टद्वयानयनस्याऽऽरादुपकारकत्वेनैव विधानस्थोचितत्वात् । अदृष्टकल्पनाप्रयुक्तगौरवस्य
फलमुखत्वेनादोपत्वात् । अवघातादिवाक्ये त्वारादुपकारकत्वपक्षे प्रधानीभूतद्वितीयायाः
करणत्वं लक्षणाप्रसङ्गाद्गुणभूतप्रातिपदिक एवोक्तलक्षणाङ्गीकारात्सनिपत्योपकारकत्व-
मिति विशेष इति चेन्न । तच्छब्दस्य पूर्वोपस्थितप्रधानपरामर्शकत्वेन पूर्ववाक्ये प्रधानी-
भूतपरास्रष्टव्यस्याभावे तदनुपपत्तेः । 'जुषन्ता युज्यं पयः' इति मन्त्रवर्णादिनिर्णीतपयः-
शक्तिकामिक्षापदमभिव्यहन्ततच्छब्देन च दधिपरामर्शायोगात्तस्य प्राधान्यानुपपत्तेः पूर्वो-
क्तलक्षणाद्वयमङ्गीकृत्य पयस उद्देश्यत्वावश्यकत्वात्पूर्वसाधनत्वेनैव पयस उद्देश्यत्वात्त्रो-
क्तलक्षणद्वयेऽप्युक्तदोषः । अयं च प्राचीनमीमांसकोक्तवाक्यार्थमभिप्रेत्य दोषपरिहारः ।
वस्तुतस्तु निषादस्थपत्यधिकरणविरोधान्नायं वाक्यार्थः समञ्जसः । तच्छब्दस्य
मन्त्रवर्णानुरोधेन गुणीभूतपयःपरामर्शकत्वानुपपत्तेः । पयस उद्देश्यत्वेऽपि शाब्दबोधे
गुणत्वेनैवान्वयाद्भवन्मतेऽपि तच्छब्दस्य प्रधानपरामर्शकत्वाभावाच्च । न हि वस्तुतो
यत्प्रधानं तत्परामर्शकत्वं तच्छब्दस्य । राजपुरुषः स सुन्दर इत्यादौ वस्तुतः प्रधानेऽपि
राज्ञि सुन्दरत्वान्वयात् ।

अत एव वैमृय-यायेन पदान्तरकल्पनया तप्तपयोधिकरणकत्वविशिष्टद्वयानयनस्य
पयोङ्गत्वेन विधिरिति कैश्चिदुक्तमपि प्रत्युक्तम् । पदान्तरकल्पनागौरवेण निषादस्थपत्य-
विकरणविरोधनादवस्थ्यात् । वैमृधस्थले तु द्वितीयान्तविद्यमानपदस्यैवानुसंधानमात्र-
कल्पनान्न निषादस्थपत्यविकरणविरोधः । अतो मन्त्रवर्णानुरोधेन तच्छब्दस्य गुणी-
भूतपयःपरामर्शकत्वमभ्युपेत्य पयोधिकरणकत्वविशिष्टद्वयानयनभावना, इष्टसामान्योद्दे-
शेन विधीयते । इष्टविशेषाकाङ्क्षार्या च सामर्थ्याद्वाक्यान्तरकल्पनया प्रधानाङ्गभूतामिक्षोद्दे-
शेन निरुक्तानयनविधिः । न च वाक्यान्तरकल्पनाया सामर्थ्यादामिक्षाया इव वाजिनस्याप्यु-
द्देश्यतापत्तेरानयनप्रयोजकतापत्तिः । श्रुतवाक्ये पयस आनयनव्याप्यदधिग्याप्यतयाऽवग-
तस्य कल्पितवाक्ये उद्देश्यत्वौचित्येन तस्यैव प्रयोजकत्वात् । तत्र चापूर्वसाधनत्वस्य-

पूर्वमवगतत्वात्तत्त्वेनैवाऽऽमिक्षाया उद्देश्यता । फलमुखत्वाच्च वाक्यान्तररूपना न दोषः । अतो नोक्तलक्षणद्वयेऽप्यव्याप्त्यतिव्याप्तिवार्ताऽपीति ।

नन्वाहवनीयत्वयूपत्वादेरप्याधानच्छेदनादिजन्यविजातीयपूर्वविशिष्टत्वरूपत्वात्तदव-
च्छिन्नोद्देश्यताया अप्यपूर्वायत्वावच्छिन्नत्वात्पुरुषार्थलक्षणे, आधानादिवारकस्वयंप्रार्थि-
तवृत्तित्वस्य, ऋत्वर्थत्वलक्षणेऽपूर्वायत्वानवच्छिन्नत्वाभावमात्रस्य निषेधद्वयगर्भताया
गौरवेण, पूर्वायत्वावच्छिन्नत्वमात्रस्यैवोद्देश्यताविशेषणत्वेनोपपत्तावुभयाभावस्य च
वैयर्थ्यमिति चेन्न । आहवनीयादिनिष्ठाधानाद्युद्देश्यताया आधारतासंबन्धेन
विजातीयपूर्वरूपाहवनीयत्वावच्छिन्नत्वेनापूर्वसंबन्धित्वरूपापूर्वायत्वानवच्छिन्नत्वात् ,
उक्तान्याप्त्यतिव्याप्तिवारणाय लक्षणद्वयेऽप्युक्तविशेषणसार्थक्यात् । न चैवं
स्वर्गनिष्ठमन्त्रोद्देश्यताया अपि लाघवात्साध्यतासंबन्धेनापूर्वच्छेद्यत्वापत्तेः पूर्वायत्वानव-
च्छेद्यत्वेनाऽऽद्यलक्षणे ' अग्नम् ' इति मन्त्रेऽतिव्याप्तिः, ऋत्वर्थलक्षणेऽव्याप्तिश्च दुर्वा-
रेति वाच्यम् । साध्यत्वादेः संबन्धत्वे मानाभावेनापूर्वस्य तेन संबन्धेन तत्रावच्छेदक-
त्वानुपपत्तेरपूर्वसाध्यत्वेनैव स्वर्गस्योद्देश्यत्वात् । अत एव साधनतासंबन्धेनापूर्वविशिष्टे
लक्षणामपहाय ब्रह्मादिपदेऽपूर्वसाधनत्वविशिष्ट एव लक्षणाऽङ्गीकृता तेषामर्थार्थिकरणादौ ।
आधारतायास्तु संबन्धत्वेऽविवादात्तत्संबन्धेनापूर्वस्यैवाऽऽहवनीययुषादिनिष्ठोद्देश्यताव-
च्छेदकत्वान्नोक्तविशेषणवैयर्थ्यम् । न चैवमप्यपूर्वायत्वस्य साध्यत्वसाधनत्वादिरूपत्वेना-
नुगतत्वात्तद्व्यतिरलक्षणायोगः । अपूर्वसाध्यत्वसाधनत्वयोरपूर्वघटितवर्मत्वेनानुगमात् ।
अपूर्वघटितत्व च नापूर्वाविषयकप्रतीत्यविषयत्वम् । अपूर्वस्यापि तत्त्वेनोक्तलक्षणद्वय
उक्तीर्याया विशेषणद्वयवैयर्थ्यापत्तः । नापि स्वादिपयकप्रतीतिविषयापूर्वाविषयकप्रतीत्यवि-
षयत्वम् । स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वविशेषणेनापूर्व वारयित्वा लक्षणद्वयेऽतिव्याप्त्यव्याप्ती
संपाद्य तद्व्यतिरकस्वयंप्रार्थितवृत्तित्तोभयाभावविशेषणदानस्य ' प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य '
इतिन्यायपराहत्वात् । गौरवाच्च । किं तु निरूपितत्वसंबन्धेनापूर्वविशिष्टत्वम् । तच्चा-
पूर्वव्यावृत्तमेव । अतो नोक्तविशेषणद्वयवैयर्थ्यम् । न चापूर्वाविषयकप्रतीत्यविषयत्व-
रूपापूर्वसाधारणापूर्वघटितत्वघटितलक्षणैव सामञ्जस्ये किमित्यपूर्वव्यावृत्तापूर्वघटितत्वघ-
टनयोक्तविशेषणद्वयोपादानमिति वाच्यम् । तस्य लक्षणान्तरत्वात् । अपूर्वायत्रिभुद्देशो-
नावघातविधायपूर्वोद्देशेनापि तद्विधेरावश्यरुत्वेन, पूर्वाविषयप्रतीत्यविषयमानावच्छिन्नापू-
र्धनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावत्त्वादवघाताद्यद्गोप्त्वतिव्याप्तिवारणाय तद्व्यतिरलक्षणेऽपि स्वयं-
प्रार्थितवृत्तित्वाविशेषणावश्यकत्वाच्च ।

वस्तुतस्तु अपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नाया अपूर्वावच्छिन्नाया अपूर्वनिष्ठायाश्च कृत्वर्थान्कीयोद्देश्यतायाः स्वयंप्रार्थितवृत्तित्वविशेषणेनैव वारणात्, 'अगन्म' इतिमन्त्रोद्देश्यतायाः स्वर्गनिष्ठाया वारणायपूर्वसाध्यत्वानवच्छिन्नत्वमेवोद्देश्यताविशेषणम् । अतो नापूर्वघटितत्वनिर्वचनाय यतितव्यम् । अस्मिंश्च पक्षेऽपूर्वसाध्यत्वानवच्छिन्नत्व— स्वयंप्रार्थितवृत्तित्वोभयाभावघटितकृत्वर्थत्वलक्षणेऽपूर्वसाध्यत्वानवच्छिन्नत्वाभावमात्रोक्तौ 'अगन्म' इत्यादिफलाङ्गकृत्वर्थान्तिरिक्तकृत्वर्थत्वव्याप्तिः । अतः स्वयंप्रार्थितवृत्तित्वघटितोभयामावानुधावनम् ।

परमार्थतस्तु, पुरुषार्थत्वलक्षणेऽपूर्वानवच्छिन्नत्वमेवोद्देश्यताविशेषणम् । विशिष्टपर्याप्त्यावच्छेदकतायाः पर्याप्तिसंबन्धेन विशिष्ट इव स्वरूपसंबन्धेन विशिष्टघटकीभूताविशेषणेऽपि वृत्तेः, अपूर्वनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वरूपापूर्वानवच्छिन्नत्वस्य स्वर्गनिष्ठमन्त्रोद्देश्यतायामपूर्वसाध्यत्वरूपविशिष्टप्रमावच्छिन्नायामभावेन तद्वारणसमभावात् । अपूर्वनिष्ठावघाताद्युद्देश्यताव्यावृत्तये स्वयंप्रार्थितवृत्तीति विशेषणम् । कृत्वर्थत्वलक्षणे चापूर्वावच्छिन्नत्वमेवोद्देश्यताया निवेशनीयमिति नोभयाभावघटनाप्रयासोऽपि । सर्वेषामेव कृत्वर्थानामुद्देश्यताया मुख्यविशेष्यतयोद्देश्यतावच्छेदकघटकतया वाऽपूर्वस्यावच्छेदकत्वमिति नाव्याप्तिः । अपूर्वनिष्ठावघाताद्युद्देश्यतायामपूर्वसाधनत्वच्छेदकत्वेऽपि श्रुतस्त्रीत्यादिनिष्ठोद्देश्यतामादायैवावघातादिषु लक्षणसमन्वय इति दिक् । यदि तु 'वाजपेथेनेष्टा बृहस्पतिसवेन यजेत' इत्यनेन बृहस्पतिसवस्य वाजपेथप्रयोगबहिर्भूतत्वावगमाद्वाजपेथस्वरूप इव तज्जन्यपरमापूर्वस्वरूपेऽपि आनर्थक्यात्प्रकरणकल्पितत्वात्पेथेनैवैष्टवन्थायेन वा बृहस्पतिसवस्य नापूर्वसाधनीभूतत्वाजपेथोद्देशेन विधानम्, अपि तु स्वाराज्यभूतफलासाधनीभूतत्वाजपेथोद्देशेन । तत्र च विशिष्टोद्देशेन विधानेऽपि विशेषणोद्देशेन विधानस्याऽऽवश्यकत्वात्स्वाराज्योद्देशेनापि बृहस्पतिसवाविवारिति सर्वेष्वेव स्वयंप्रार्थितवृत्त्युद्देश्यताघाटितलक्षणेषु बृहस्पतिसवे नव्योक्तहीषादिस्थलीयप्रकारे हीषादौ चातिव्याप्तिः । अपूर्वावच्छिन्नत्वघटितकृत्वर्थत्वलक्षणे चाव्याप्तिरिति तृक्ष्णमीक्ष्यते तदा पुरुषार्थत्वलक्षणे स्वोद्देश्यतानवच्छेदकत्वं स्वयंप्रार्थितविशेषणम् । स्वपदं पुरुषार्थत्वं नाभिमतरम् । स्वाराज्यादेस्तु वाजपेथादिनिष्ठबृहस्पतिसवाद्युद्देश्यतावच्छेदकत्वाच्चातिव्याप्तिः । स्वयंप्रार्थितामित्रवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयतावत्त्वं च कृत्वर्थत्वम् । अतो नाव्याप्तिः । 'अगन्म' इत्यस्य चापूर्वायस्वर्गोद्देशेन विधानपूर्वोद्देशेन विधेयत्वस्यैव स्वादपूर्वनिष्ठोद्देश्यतामादाय सर्वमनवद्यम् ।

तच्चोभयविधमप्यङ्गत्वं प्रत्येकं द्विविधम् । सिद्धरूपं क्रियारूपं चेति । तत्र त्रीह्या-

दिकं सिद्धरूपं ऋत्वर्थम् । क्रियारूपं ऋत्वर्थं प्रयाजावघातादि । एवं सिद्धरूपं पुरुषार्थं दधिगोदोहनादि । क्रियारूपं पुरुषार्थं ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादि । क्रियारूपकत्वर्थं च द्विविधम् । संनिपत्योपकारकम्, आरादुपकारकं चेति । तत्र द्रव्यदेवतान्यतरनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालि कर्म संनिपत्योपकारकम् । यथा प्रोक्षणावघातपशुपुरोडाशादि । ' अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत् ' इत्यनेनोत्पन्नः पशुपुरोडाशयागो हि स्वयोद्देशेन पशुयागीयदेवतासंस्कारार्थं इत्युक्तं दृश्यते । अत्र 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति' इत्यादौ पर्णतोदेः सिद्धरूपकत्वर्थस्य द्रव्यनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालित्वादातिव्याप्तिरिति कर्मत्वोपादानम् ।

यत्तु द्रव्यदेवतान्यतरसंस्कारकं कर्म संनिपत्योपकारकमिति । तत्र । यजमाननिष्ठप्रयाजादिजन्यादृष्टव्यावृत्तदृष्टदृष्टसंस्कारमात्रवृत्तिसंस्कारत्वस्यैकस्याभावेन तद्व्यतिरेकक्षणासंभवात् ।

केचित्तु द्रव्यदेवतान्यतरनिष्ठापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालित्वं संनिपत्योपकारकत्वम् । अन्यथा पुरुषोद्देशेन विधीयमानदीक्षणीयादिरिव स्वर्गकामपुरुषोद्देशेन विधीयमानज्योतिष्टोमादेरपि संनिपत्योपकारकत्वापत्तेरित्याहुः । तत्र । यूपोद्देशेन विधीयमानच्छेदनादावव्याप्तेः । तस्यादृष्टरूपफलादिस्वरूप आनर्थक्याभावेनापूर्वापत्तेनानुद्देश्यत्वात् । ज्योतिष्टोमादेस्तु पुरुषोद्देशेन विधीयमानत्वमसिद्धम् । भावनाया भाव्याकाङ्क्षाया सिद्धरूपस्य भाव्यत्वायोगेन स्वर्गकामादिपदस्य लक्षणया स्वर्गादिपरत्वात् । यत्तुद्दिशेः पश्वादिद्रव्योद्देशेन विधानात्तत्रातिव्याप्तिरिति विभाव्यते, तदाऽस्तु प्रकृतलक्षणे ऋत्वर्थत्वनिवेशः । अस्तु वाऽमदुक्तरात्याऽपूर्वावच्छिन्नत्वनिवेशः । न त्वपूर्वापत्त्वावच्छिन्नत्वस्योद्देश्यताया विशेषणत्वमिति ध्येयम् । निरुक्तसंनिपत्योपकारकमिन्नकत्वर्थक्रियात्वमेवाऽऽरादुपकारकत्वम् । संनिपत्योपकारकेऽतिव्याप्तिवारणाय मित्रान्तम् । पुरुषार्थज्योतिष्टोमादिक्रियानामतिव्याप्तेः ऋत्वर्थेति । सिद्धरूपकत्वर्थवारणाय क्रियात्वापादानम् । एतया लक्षणानामाकरोक्ततच्छब्दयानुगत्यननुगती सुधीभिर्पिभावनाये इत्यलं पल्लवितेन ।

एवंविवाङ्गत्वे च श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमारूपरूपानि षट्प्रमाणानि । अथ केथं श्रुतिर्नाम । न तावच्छब्दशब्दमात्रम् । अङ्गत्वप्रमाणविभाजकोपाधिभूतश्रुतित्वस्योक्तप्रमाणत्वाव्याप्यत्वावश्यत्वाभिर्निरुक्तशब्दत्वरूपश्रुतित्वस्य च तद्व्याप्यत्वासंभवात् । न हि शब्दमात्रमङ्गत्वे प्रमाणम् । घटशब्दादेरतथात्वात् । न च वेदस्थघटादिशब्दस्योद्देश्यविधेयान्यतराधिक्यत्वेनाङ्गत्वे प्रमाणत्वल्लोकवेदाधिकरणन्यायेन तदमे-

१ (अ० १० पा० १ अ० ९) इत्यग्नेति शेषः । २ अतिव्याप्तेरिति—वारणायेति शेषः । ३ (अ० १ पा० ३ अ० ९) अत्रस्येति शेषः ।

द्वादेव लौकिकघटादिशब्दानामपि तत्त्वोपपत्तेः श्रुतित्वस्य तत्साधारण्येऽपि क्षतिविरह इति वाच्यम् । तथाऽपि शब्दमात्रस्य वेदघटकत्वे प्रमाणाभावेन वेदाघटकलौकिकशब्दे विध्यघटकार्यवादादिशब्दे चाङ्गत्वप्रमाणत्वासंभवादुक्तश्रुतित्वसत्त्वेन तद्व्यव्याप्यत्वात्, गौणलाक्षणिकयोरपि शक्तत्वेनातिप्रसङ्गाच्च । न हि तयोः श्रुतित्वमिष्टं, तथात्वे 'सक्तू-
ञ्जुहोति' इत्यादौ सक्तूना श्रौताङ्गत्वव्यवहारापत्तेः । किं च श्रुतित्वस्य प्रातिपदि-
कादिसाधारण्ये 'धेनुर्दीक्षणा' इत्यादिवाक्याविधिविनियोगस्थले श्रौताङ्गत्वव्यवहारापत्तिः ।
नापि गौणलाक्षणिकत्वाभाववद्विमक्तित्वम् । 'सक्तूञ्जुहोति' इत्यादौ गौण्या लक्ष-
णया वा करणत्वादिपराद्वितीयायाः श्रुतित्वाभावादभाववदन्तम् । प्रातिपदिकादिषु श्रुति-
त्वव्यवहाराभावाद्विमक्तित्वोपादानम् ।

निरपेक्षो रवः श्रुतिरिति प्राचीनप्रवादोऽप्येतदर्थतात्पर्यग्राहक एवेति वाच्यम् ।
संबन्धार्थकषष्ठ्यादावतिव्याप्तः । 'ब्रीहान्प्रोक्षति' इति वाक्ये ब्रीह्यादिषदोत्तरद्विती-
याया अपि संमार्गाधिकरणपूर्वपक्षे लाक्षणिकत्वेनाव्याप्तेश्चेति चेत् ।

अत्र नत्या - अङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यत्वकृतिकारकत्वयोरन्यतरस्य प्राधान्येन वाचकः
शब्दः श्रुतिः । स च 'ब्रीहानवहन्ति' 'ब्रीहिभिर्धजेत' इत्यादौ द्वितीयातृतीयादिः ।
'प्रोक्षिताभ्यामुलुबलमुसलाभ्यामवहन्ति' इत्यत्र कर्मत्वविशिष्टवाचककृतप्रत्ययेऽतिव्याप्तेः
प्राधान्येनेत्याहुः । ७ अत्र कृतिकारकत्व कृत्यन्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमम् । न तु कृत्यन्वितक-
र्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्वम् । तृतीयादेश्चतुर्वाचकत्वेनाव्याप्त्यापत्तेः । असंभवस्तु नास्ति ।
कर्मत्वरूपोद्देश्यतावाचकद्वितीयाया लक्षणसत्त्वात् । अङ्गत्वैकदेशोक्तान्यतरबोधकत्वाद्-
द्वितीयादेश्चङ्गत्वप्रमाणत्वमिति फलयितुमङ्गत्वघटकीभूनेति । न त्वङ्गत्वघटकत्वस्य
लक्षणघटकत्वं, वैयर्थ्यात् । अत्राङ्गत्वलक्षणे कर्मत्वरूपोद्देश्यतायास्तदितरकर्तृत्वाद्यन्यत-
मस्य च स्वानन्वयेण निवेशाच्छ्रुतिलक्षणे तयोरन्यतरत्वेन निवेशः । वस्तुतस्तु, उद्दे-
श्यतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद-कर्तृत्वादिप्रत्येकभेदघटितकर्तृत्वकरणत्वसंप्रदानत्वापा-
दानत्वाधिकरणत्वान्यतमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदघटितान्यतरत्वापेक्षया कर्तृत्वत्वाद्य-
वच्छिन्नप्रत्येकभेदघटितकर्मत्वसाधारणान्यतमत्वस्य लघुत्वात्कर्तृत्वकरणत्वकर्मत्वसंप्रदान-
त्वापादानत्वाधिकरणत्वान्यतमस्य प्राधान्येन वाचकः शब्दः श्रुतिरित्येवैतल्लक्षणनिष्कर्षः ।
उक्तान्यतमवाचकत्वं चोक्तान्यतमनिष्ठसंबन्धत्वानवच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वम् । अतः संबन्ध-
त्वेनोक्तान्यतमनिष्ठशक्तिनिरूपिकायामपि षष्ठ्यां नातिव्याप्तिः । न च 'गोदोहनेन पशु-
कामस्य प्रणयेत्' इत्यत्र षष्ठीश्रुत्या गोदोहनस्य पश्वङ्गत्वमिति व्यवहारात्षष्ठ्याः
श्रुतित्व इष्टापत्तिरिति वाच्यम् । तथात्वे 'सप्तदशारत्नर्वाजपेयस्य यूपः' इत्यत्र

सप्तदशारत्नित्वस्य श्रौतविनियोगलिप्सया वाजपेयाङ्गत्वापत्तौ वाक्यीययूपाङ्गत्वसिद्धा-
न्तानुपपत्तेः ।

अथ तत्र श्रौतविनियोगसंभवेऽपि यूपपदानर्थक्यभिया तदनङ्गीकारः । तदधिकरणे
हि वाजपेयस्य यूपस्य वोद्देश्यत्वमिति सिद्धिः यूपस्योद्देश्यताया बहुव्रीहेरद्देश्यसमर्प-
कत्व एकप्रसरताभङ्गः । यूपपदस्य तत्त्वे तु यूपोद्देशेन सप्तदशारत्नित्वविधौ समासार्थ-
मुख्यविशेष्यभूतसंबन्धिनोऽनन्वयात्समासभङ्गापत्तिः । सप्तदशारत्नित्वविशिष्टद्रव्यस्या-
भेदसंबन्धेनैव विधिस्तु विशेष्यांशस्यातिदेशेन प्राप्तत्वादसंभवी । अतः षष्ठीश्रुत्या सप्त-
दशारत्नित्वविशिष्टद्रव्यस्य वाजपेयोद्देशेन विधिः । तथा सति अन्यवहितान्वयः प्रकर-
णानुग्रहश्च संभवति । उक्तद्रव्यस्य वाजपेयासाधारणषोडश्विपात्ररूपतया खादित्वसाह-
च्येन गौण्या यूपपदमनुवाद इति पूर्वपक्षयित्वा यूपपदीयस्वार्थत्यागापत्तिभिया न वाज-
पेयस्योद्देश्यत्वम् । यूपस्योद्देश्यताया तु वाजपेयपदस्य यूपनिष्ठवाजपेयसंबन्धरूपस्वार्था-
नुवादकत्वाच्च स्वार्थपरित्यागः । अतोऽतिदेशतः पूर्वप्रवृत्त्या यूपोद्देशेनाभेदसंबन्धेन सप्त-
दशारत्नित्वद्रव्यविधिः । प्राप्ताप्राप्तविवेकेन च विशेषणमात्रे विधेस्तात्पर्यम् । व्यवहिता-
न्वयो गुणान्वयश्च पदानर्थक्यभिया स्वीक्रियमाणो न दोषमावहति । षष्ठीश्रुतिपरित्या-
गोऽप्यत एव । प्रकरणानुग्रहस्तु यूपस्योद्देश्यतायामपि यूपस्वरूपस्य तत्प्रयोज्यपद्वपू-
र्वस्य च प्रकृतौ सप्तदशारत्नित्वं विनाऽपि जायमानत्वेनाऽऽनर्थक्याद्वाजपेयापूर्वसाध-
नत्वलक्षणया आवश्यकत्वान्नानुपपन्नः । अतो यूपपदीयस्वार्थपरित्यागभिया न षष्ठी-
श्रुत्या वाजपेयस्योद्देश्यत्वमिति सिद्धान्तितम् । वस्तुतस्तु यूपोद्देशेनाभेदसंबन्धेनोक्त-
द्रव्यविधानस्य कारकाणा परस्परान्वयासंभवेनासंभवाद्यूपपदे यूपकार्यलक्षणया तदुद्देशे-
नोक्तविशिष्टद्रव्यविधिर्वाच्यः ।

एव च यूपपदस्य स्वार्थपरित्यागः सिद्धान्तेऽप्यविशिष्टः । अत उक्तरित्या
सिद्धान्तानुपपत्तेर्यूपपदवैयर्थ्यमित्येव वाजपेयस्योद्देश्यतानङ्गीकारः । यूपपदार्थस्योद्देश्यत्वे
तु वाजपेयापूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकतयैव वाजपेयपदस्योपयोगान्न वैयर्थ्यम् ।
न च प्रकरणस्यैव तात्पर्यग्राहकत्वात्तस्य वैयर्थ्यम् । एकतात्पर्यग्राहकानुपस्थितिदशया-
मपरतात्पर्यग्राहकस्य सार्थक्यसंभवाद्युपपदुपस्थितावपि संभेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति
न्यायेन तयोः परस्परवैयर्थ्यानापादकत्वात् ।

इदं तु तत्त्वम् । वाजपेयोद्देशेन सप्तदशारत्नित्वविधेरसंभव एव । वाजपेयासाधार-
णपात्रस्योपदेशत एव संभवेन ततः पूर्वमेतद्विधिप्रवृत्त्यसंभवात् । इतरथा वपट्कर्तुः
समारूपादिप्रमाणान्तरप्रमितभक्षस्यैव प्राथम्यविशिष्टस्य विधानेनैकप्रसरताभङ्गप्रसङ्गा-

संभवात्प्रिया यत्नान्तरविधिसिद्धान्तानुपपत्तेः । अतस्तत्रोपदेशतः पूर्वप्रवृत्त्यसंभव एव
धीजम्, तच्च तुल्यं प्रकृतेऽपि । सप्तदशारत्नित्वस्योक्तद्रव्यपरिच्छेदकतया विधिस्तु
पूर्वोक्तदूषणग्रस्तः । अतो वाजपेयोद्देशेनोक्तद्रव्यविधेरसंभवेनैव षष्ठीश्रुतेरविनियोजक-
त्वम् । पदानर्थक्यापत्तिमात्रेण षष्ठीश्रुतेरविनियोजकत्वादाहरणं तु, अन्यन्मृग्यम् ।
सर्वथा षष्ठ्याः श्रुतित्वेऽपि सप्तदशारत्नित्वाक्ये तत्प्रमाणकविनियोगस्योक्तप्रकारैरसं-
भवात् तत्रत्यासिद्धान्तानुपपत्तिस्तस्याः श्रुतित्वनाधिकेति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि 'श्रुति-
लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' इतिसूत्रे श्रुति-
पदस्यैवंविधश्रुतिवारणाय पदानर्थक्यापादकविनियोगप्रयोजकश्रुतिभिन्नश्रुतिपरतायां गौर-
वमेव षष्ठ्याः श्रुतित्वे बाधकमिति तद्वारणायोक्तान्यतमवाचकत्वमन्यतमनिष्ठसंबन्धत्वा-
नवच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वरूपं निर्वाच्यमिति मद्बुद्धीतो नव्यानामाशयः । अत एव
नव्यनये 'द्वादशाहीनस्य' इति वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणं न श्रुतिप्रकरणविरोधोदा-
हरणम् ।

तथा हि । ज्योतिष्टोमे, उर्ध्वसदो विधाय ' तत्र एव साहनस्योपसदो द्वादशाही-
नस्य' इति श्रुतम् । तत्र किं द्वादशत्वं प्रकृतावेव निविशत उत द्वादशाहे, इति सिद्धि
त्रित्वं तावदुपसदुद्देशेन विधीयते, साहनोद्देशेन विधातुपसत्पदसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः,
साहनपदाभिधेयज्योतिष्टोमस्य त्रिरावृत्त्यापत्तेश्च, उपसत्त्वरूप आनर्थक्यप्रसक्तौ
दीक्षणीयावाङ्मन्यम-यायैनोपसदपूर्वसाधनत्वलक्षणायापि वस्तुत उपसदा प्रकरणेन
ज्योतिष्टोमाङ्गत्वात्सस्य साहना समाप्यमानत्वात्साहनस्येति पदमुपसदां ज्योतिष्टोम-
संबन्धानुवादो न तुद्देश्यविशेषणं वैयर्थ्यात् । अतश्च द्वादशत्वमपि तद्वदेवोपसदुद्देशेन
विधीयमानं प्रकृतावेव निविशते । अहीनपद तु न हीयत इति व्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोमा-
नुवादकम् । विकृतित्वाद्धचेनमन्ये क्रतवो न जहति । ' तस्यै समूहः ' इत्यनुवृत्ति-
सहितया ' अहनः खः क्रतौ ' इति स्मृत्याऽहःशब्दस्य क्रतुसमूहवाचिखप्रत्ययान्तत्व-
विधानात्तस्य चेनादेशविधानाद्हीनशब्दानिष्पत्तावप्यहःसाध्यक्रतुसमूहत्वस्याहीनपदबो-
ध्यतावच्छेदकस्याभ्याससमूहात्मकज्योतिष्टोमे सत्त्वात्तदनुवादोपपत्तिरिति पूर्वपक्षयित्वा,
उपसन्नाप्रोद्देशेन द्वादशत्वविधौ संख्याद्वयस्याष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तेस्तदङ्गीकारे च

१ (अ० ३ पा० ३ अ० ७ सू० १४) । २ उपसदो विधायेति— ' अग्निमनीकम् ' ' सोमं
इत्यम् ' ' विष्णुं तेजनम् ' इति ऋषीर्विहिता उपसत्संज्ञकान्नयो यागा इत्यर्थः । ३ (अ० ९ पा० १
अ० २) अत्रयनेति शेषः । ४ पा० सू० (४-२-३७) । ५ अष्टदोषेति—प्रतीतप्रामाण्यपरि-
ह्यांगः, अप्रतीताप्रामाण्यकल्पनम्, परित्यक्तप्रामाण्योजीवनम्, कल्पिताप्रामाण्यपरित्याग इति
चत्वारो दोषा ऋषीयवयोर्विकरने, एकैकस्मिन् शास्त्रे संभाव्यन्त इत्यर्था दोषा ज्ञेयाः ।

संख्यान्तरसाधनत्वाभावात्तुवादकैवकारानुपपत्तेः साहनाहीनपदवैयर्थ्यापत्तेश्च वैदिकप्रयो-
गादहीनपदबोध्याहःसाध्यकृतविशेषसमूहात्मकाहीनसबन्ध्युपसदुद्देशेन द्वादशत्वविधि-
रिति प्राञ्चः सिद्धान्तयामासुः ।

नव्यास्तु—सुबन्धमात्रस्य भावनान्वयनियमेन षष्ठीस्थलेऽपि परस्परान्वयाव्युत्पत्तेरही-
नसंबन्ध्युपसदुद्देशेन द्वादशत्वविध्यनुपपत्तेरहीनोद्देशेन द्वादशोपसत्त्वमेवातिदेशतः पूर्व-
प्रवृत्त्या विधीयते 'तां चतुर्भिः' इति वदूद्वादशत्वविधिरेव फलमित्याहुः ।

षयं तु ब्रूमः । ' पञ्चदशान्यान्याज्यानि ' इत्यत्रेव द्वादशपदार्थोपसत्पदार्थयोरन्वय-
स्याकलसत्त्वान्नव्योक्तस्याहीनोद्देशेन द्वादशत्वविधेरप्यसंभवः । ' ता चतुर्भिः ' इत्यत्र
त्वर्थप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्त्याऽऽदानमावनाया एव विधेयत्वात्तत्र चतुःपदार्थवैशिष्ट्यव्युत्पत्तेः
समुच्चयफलकविशिष्टविधिसंभव इति वैषम्यम् । अत उपसदुद्देशेनैव द्वादशत्वविधिः ।
उपसत्स्वरूपे चाऽऽनर्थक्यप्रसक्तौ दीक्षणीयावाङ्नियमन्यायरूपान्तात्पर्यग्राहकस्य न्याय-
त्वेन दुर्बलत्वादुपसज्जन्त्यापूर्वसाधनत्वलक्षणाभ्युपेक्ष्याहीनपदसमभिव्याहाररूपवाक्यस्यैव
तात्पर्यग्राहकत्वमुपेत्याहीनपूर्वसाधनभूतोपसल्लक्षणाऽङ्गीक्रियते । यत्र तु दीक्षणीया-
वाङ्नियमन्यायेन समं वाक्यस्याविरोधो यथा त्रित्ववाक्ये साहनुपसमभिव्याहाररूपवा-
क्यस्य । तत्र न तन्न्यायबाधः । तात्पर्यग्राहकयोरपि च बलाबलमुक्तं तत्र तत्र । यथा
' अभिक्रामं जुहोति ' इत्यत्र होमोद्देशेनाभिक्रमणविधौ होमस्वरूप आनर्थक्यप्रसक्तौ
दर्शपूर्णमासीयमहाप्रकरणरूपतात्पर्यग्राहकबलात्प्रधानहोमापूर्वसाधनलक्षणेति पृथपक्षं
विधाय महाप्रकरणापेक्षया प्रबलप्रयाजीयान्तरप्रकरणरूपतात्पर्यग्राहकबलात्प्रयाजहो-
मापूर्वसाधनत्वलक्षणेति सिद्धान्तितं तृतीये । यद्यपि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकगतजुहोत्युपसत्पद-
योरपूर्वाव्यभिचार एवापूर्वसामान्यसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकः । तथाऽप्यपूर्वविशेष-
साधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकत्वेन वाङ्नियमन्यायादीनामुपन्यासः । यद्वोपसदाश्रितद्वा-
दशत्वस्याहीनोद्देशेन विधिः, पूर्ववाक्य उद्देश्यत्वेनोपास्थितत्वादुपसदामेवाऽऽश्रयत्वम् ।
उपसत्पदावृत्त्यभावादप्येवमेव युक्तम् । सर्वथा षष्ठ्याः श्रुतित्वाभावादिदं वाक्यप्रकरण-
विरोधोदाहरणम् । तदपि च द्वादशोपसत्त्वविधायकवाक्याभावं कृत्वाचिन्तया । वस्तु-
तस्तत्र तद्वाक्यसत्त्वात्तेन सत्रात्मकद्वादशाह इवाहीनात्मकद्वादशाहेऽपि तत्प्राप्तिसंभवाद्द्वा-
दशाहीनस्येति त्रित्वविधेरैवार्थवादः । महतो द्वादशाहस्य महती सरूयोचिता, ज्योति-
ष्टोमस्य तु स्वल्पत्वात्त्रित्वमेव प्रशस्तामिति स्तुतिः । प्राचा मते षष्ठ्याः श्रुतिव्यवहा-
रस्तु गौणः । अत एव तेषामत्र श्रुतिप्रकरणविरोधोदाहरणत्वोपन्यासः ।

वस्तुतस्तु नव्योक्तं वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणत्वमप्ययुक्तम् । तथा हि । किं

विनियोजनप्रकरणेन सममत्र वाक्यस्य विरोधोऽभिप्रेत उतापूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्य-
 म् हकप्रकरणेन । विनियोजकताऽपि किं ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्योतोपसद्धान्तरप्रकर-
 णस्य । नाऽऽद्यः । ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्योपसद्गतद्वादशत्वम्राहकत्वायोगाज्ज्योति-
 ष्टोमस्य द्वादशवारमावृत्त्यापत्तेश्च । न द्वितीयः । पूर्वापरवाचनिकाङ्गसदंशरूपोपसद्वा-
 न्तरप्रकरणे नानाभावात्पक्षद्वयेऽपि सिद्धरूपत्वाद्द्वादशत्वस्य प्रकरणम्राह्यत्वायोगाच्च ।
 उपपत्पदसमाभिव्याहाररूपवाक्यस्यैव त्रित्वाश इव द्वादशत्वाशोऽपि विनिगमनाविरहेण
 विनियोजकत्वोपपत्तौ प्रकरणस्याविनियोजकत्वाच्च । दीक्षणीयावाङ्नियमन्यायेनो-
 पसज्जन्त्यापूर्वसाधनत्वे लक्षणीये ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्य तात्पर्यम्राहकता तु न
 समाविनैव । उपनदवान्तरप्रकरणसत्त्वे तस्य तात्पर्यम्राहकताऽपि, उपसदामपूर्वा-
 व्यभिचारस्यैव तात्पर्यम्राहकस्य सत्त्वाभिराकार्या । उद्देश्यस्यापूर्वव्यभिचारे
 हि प्रकरणस्यापूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यम्राहकत्वं, यथा 'व्रीहीनवहन्ति' इत्यादौ ।

अत एवाऽऽधानप्रकरणे 'वारणो यज्ञावचरः' इति यज्ञसाधनत्वेन श्रुताना वारणा-
 दीना साक्षादथङ्गरूपे, आधाने निवेशायोगादानर्थक्यतदङ्गन्यायेनोऽऽधानाङ्गपवमानेष्टिरू-
 पयज्ञ एव निवेश इत्याशङ्क्य पवमानेष्टीना 'यदाहवनीये जुहोति' इति स्वप्रकरण-
 स्थवाक्येनान्तरङ्गत्वादायानाङ्गत्वस्यैवाभावे क्वाऽऽनर्थक्यतदङ्गन्यायावकाश इति भाष्य-
 कारमतेन सिद्धान्तमिच्छा च पार्थिककारमते तादृशवाक्यानङ्गीकारात्प्रकरणेन पवमाने-
 ष्टीनाभावानाङ्गत्वेऽपि दृष्टोद्देशेन वारणादिविधौ यज्ञस्यापूर्वव्यभिचारेणोपसद्साधन-
 त्वायोगात्तदर्थं प्रकरणानुपवेशस्यैवाभावे वारणादीनामाधानाङ्गत्व एव प्रमाणाभावाच्च तद-
 ङ्गपवमानेष्टिपवतार इति सकलयज्ञाङ्गत्वं नचैरेव सिद्धान्तितं तृतीये । अतो द्वादश-
 त्वाविनियोगविधौ प्रकरणव्यापाराभावाच्चेदं श्रुतिप्रकरणविरोधोदाहरणं, न वा वाक्यप्रक-
 रणविरोधोदाहरणम् । अपि तु वाक्ययोः परस्परविरोधोदाहरणम् । पूर्वपक्षिमते वस्तुत
 उपसद्वा ज्योतिष्टोमनीयत्वाज्ज्योतिष्टोमप्रकरणे द्वादशत्वस्य निवेशः सिद्धान्ते नेत्यतः
 प्रकरणविरोधोदाहरणत्वेन प्राचीनैर्बनैश्च व्यवह्रियत इति तत्रवम् । वाक्यप्रकरणविरो-
 धोदाहरण तु तदवसरे प्रदर्शयिष्यामः । तत्सिद्ध षष्ठ्याः श्रुतित्वाभावात्तद्वारकाविशो-
 षणोपादानम् ।

इदं तु बोध्यम् । कर्तृत्वकर्मत्वादिपदाना वाक्यत्वेनावाचकत्वात्त्रातिग्याप्त्यसंभवेऽपि
 कर्तृत्वादिपरतदादिपदानावाक्यसिद्धिर्दुर्वारा । न च कर्तृत्वत्वादीन्येवान्यतमत्वेनानुग-
 म्य तदन्यतमावच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वं लक्षणम् । तदादेस्तु बुद्धिविषयत्वावच्छिन्नत-

१ (अ० ९ पा० १ अ० २) अत्रत्येनेति शेषः । २ (अ० ३ पा० १ अ० ९) अत्रत्येनेति
 शेषः । ३ (अ० ३ पा० १ अ० १२) इत्यत्रेति शेषः ।

दन्यतमनिष्ठशक्तिनिरूपकत्वमिति न दोष इति वाच्यम् । तदादितोऽपि विशेषरूपप्रकारकत्वोपानुरोधेन विशेषरूपावच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वस्यैव तन्नाभ्युपगमात्, क्वप्रत्यये कर्मत्वत्वस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन शक्यतावच्छेदकत्वाभावात्तन्व्याप्तिवारकप्राधान्येनेत्यस्य वैयर्थ्याच्च । सक्तूनिति द्वितीयायाः करणत्वलक्षणायामपि वस्तुतस्तद्दशान्यतमत्वावच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वानपायादतिप्रसङ्गश्च । अतोऽनेदमाकलयामः ।

स्वशक्यतावच्छेदककर्तृत्वत्वाद्यन्यतमावच्छिन्नतात्पर्यकप्रत्ययस्यं श्रुतित्वम् । 'त्रीहीन्प्रोसति' इत्यादिवाक्येषु द्वितीयादिश्रुतीनां स्वशक्यतावच्छेदककर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्नतात्पर्यकत्वस्य समाग्राधिकरणादौ निर्णीतत्वाल्लक्षणसमन्वयः । सक्तूनिति द्वितीयायास्तु स्वशक्यतावच्छेदककर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्नतात्पर्यकत्वस्य सन्त्वधिकरणे निरस्तत्वात्प्रातिव्याप्तिः । अत्र स्वशक्यकर्तृत्वाद्यन्यतमतात्पर्यकत्वघटितस्य शेषषष्ठ्यामतिव्याप्तेरवच्छेदकानुधावनम् । तदादिवारणाय प्रत्ययत्वनिवेशः । कर्तृत्वत्वाद्यन्यतमावच्छिन्नतात्पर्यकविभक्तित्वस्य सक्तूनित्यादिकरणत्वादिपरद्वितीयादावतिव्याप्तिवारणाय स्वशक्यतावच्छेदकेति । अत एव 'प्रोसिताभ्यामुल्वलमुसलाभ्याम्' इत्यत्र क्वप्रत्ययस्य कर्मत्वविशिष्टे शक्तेः कर्मत्वत्वस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन शक्यतावच्छेदकत्वाभावात्प्रातिव्याप्तिः ।

आग्नेय इत्यादि देवतातद्धितस्य संग्राह्यत्वे कर्तृत्वाद्यन्यतममध्ये देवतात्वत्वमप्युपादेयम् । न च देवतात्वविशिष्टद्रव्यवाचकस्य तद्धितस्य देवतात्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वाद्देवतात्वत्वं न शक्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् । आर्कृत्याधिकरणन्यायेन देवतात्व एव तद्धितस्य शक्तेर्द्रव्ये लक्षणाङ्गीकारात् । न च 'राजा राजसूयेन स्वराज्यकामो यजेत' इत्यादौ राजादिपदोत्तरप्रथमायाः साधुत्वार्थत्वेन कर्तृत्वाद्यन्यतमार्थत्वाभावादव्याप्तिः । अभिहितकारकवाचिनी प्रथमेति मते प्रथमाया अप्याख्यातार्थकर्तृत्वाद्यर्थकत्वात्समेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायात्, प्रथमायाः साधुत्वार्थत्वमते श्रुतित्वाभावेऽपि सतिविरहात्, 'राजा राजसूयेन यजेत' इत्यादौ राजाङ्गत्वस्य वाक्यप्रमाणकत्वोपपत्तेः । न च राजपदोत्तरप्रथमाया निरर्थकत्वेऽपि राजाङ्गत्वं कर्तृत्वार्थकारुयातरूपश्रुतिप्रमाणकमिति शङ्क्यम् । आख्यातस्य कर्तृत्वादिशक्ततायाः कर्त्रधिकरणे निरस्तत्वेन श्रुतित्वाभावात् । कर्तृप्रथमाख्यातयोरसंग्राह्यत्वे श्रुतिव्यसने कर्तृत्वत्वसाधारणान्यतमत्वनिवेशवैकल्यमिति तु न वाच्यम् । कर्तृतृतीयायाः संग्राह्यत्वात् । न च तथा तस्यान्यलभ्यत्वेन कर्तृत्वकर्मत्वादिघटकीभूतकृतिकलादिवृत्तिषर्माणामेव तत्तद्धितशक्यतावच्छेदकत्वात्कर्तृत्वत्वादेः शक्यतानवच्छेदकत्वादसंभव इति वाच्यम् । शक्यतावच्छेदकीभूततत्तद्धर्मवृत्त्यन्यतमत्वघटितलक्षणस्यैव विवक्षितत्वात्कर्तृ-

स्वस्याखण्डोपाधिरूपत्वेन कर्तृत्वत्वादेरेव शक्यतावच्छेदकत्वादुक्तलक्षणोऽप्यदोषाच्च ।

ननु 'मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति' इत्यादौ मैत्रावरुणस्यैव भावनोद्देश्यस्य चतुर्थे स्थापित्वाद्दण्डस्यानीप्सितकर्मत्वेनैवान्वयावगतेरनीप्सितकर्मत्वार्थकदण्डपदोत्तरद्वितीयाया दण्डाङ्गत्वेऽप्रमाणत्वेन श्रुतित्वाभावात्तत्रोक्तलक्षणातिव्याप्तिः । ईप्सितानीप्सितसाधारणकर्मत्वत्वावच्छिन्न एव द्वितीयायाः शक्तेर्दण्डमिति द्वितीयायास्तदवच्छिन्नतात्पर्यकत्वाच्चेति चेन्न । व्याप्यव्याप्यस्य सुतरा व्याप्यत्वमिनिर्णयेन मैत्रावरुणस्य भाव्यत्वावगतौ दण्डस्यापि कर्मत्वेनान्वये भावनाया एककर्मकत्वभङ्गापत्तेर्दण्डपदोत्तरद्वितीयायाः करणत्वे लक्षणाङ्गीकारे कर्मत्वत्वावच्छिन्नतात्पर्यकत्वाभावात् । अत एव सर्वत्रानीप्सितकर्मपदोत्तरद्वितीयायाः करणत्वे लक्षणा । सक्तृनित्यत्र विनियोगभङ्गसिद्धान्तोऽपि । अत एव द्वितीयायाः करणत्वपरत्वपर्यवसानम् । अनीप्सितकर्मत्वपरत्वपर्यवसाने ईष्टस्यापि भाव्यत्वेन वाक्यभेदापत्तेः ।

किं च द्वितीयाया अनीप्सितकर्मत्वपरत्वे सक्तृना होमाङ्गत्वे किं प्रमाणम् । न तावच्छ्रुतिः । द्वितीयाया होमाङ्गनाप्रयोजककरणत्वशक्तत्वाभावात् । नापि वाक्यम् । उक्तकरणत्वलक्षकत्वाभावात् । न हि शक्त्या कर्मत्वत्वेन लक्षणस्य वाऽनीप्सितकर्मत्वत्वेनानीप्सितकर्मत्वोक्तिः सक्तृना होमाङ्गत्वं गमयति । प्रमाणान्तरं तु होमाङ्गतायाममंभावितमेव । न च 'भोमेन यजेत' इत्यत्र मत्वर्थलक्षणापक्षे सोमनिष्ठकरणत्वस्य शक्त्या लक्षणया वा विभक्त्यनुक्तत्वेन श्रुतिवाक्ययोः सोमनिष्ठयागाङ्गताया प्रमाणात्वात्संभवेऽपि विशेषणविधिरूपकल्पितश्रुतेरेव प्रमाणात्त्वमुपेयते, एवमिहापीति वाच्यम् । यजिपदसमभिव्याहाररूपतात्पर्यग्राहकबलेन सोमपदं सोमकरणके करणतासंबन्धेन सोमवति वा लक्षणाया यजिपदसमभिव्याहृतसोमपदरूपवाक्यस्यैव सोमनिष्ठयागाङ्गत्वे प्रमाणात्वात् । विशेषणविधेस्तु सोमकर्तृत्व्यताबोध एव व्यापारात् । अत एवाङ्गत्वघटकीभूतकर्तृत्वाद्यन्यतमावगतिः श्रुतवाक्यात्, वि-यन्वयावगतिस्तु विशेषणविधितः । विशेषणविधौ हि सोमकरणकभावनाया वि-यन्वये स्वनिष्ठप्रकारनानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वसंबन्धेन विधिविशिष्टत्वरूपवि-यन्वयित्वावगतिः । करणत्वाशे तु सोमस्वरूपाश इव विशेषणविधिरनुवाद एव । प्रकृते तु सक्तृनामनीप्सितकर्मत्वेनान्वये होमाङ्गताप्रयोजकसक्तृनिष्ठकरणतायाः श्रुतवाक्यादनवगतेः । अत एव करणतावाचकपदघटितविशेषणविधिकल्पनायामपि मानाभावात्तस्यापि होमाङ्गत्वे प्रमाणात्वाभावात्त्रिप्रमाणकमेव सक्तृना होमाङ्गत्वम् । श्रुतविधौ हि कर्तृत्वाद्यन्यतमस्य यस्यावगतिस्तद्वाचकपदघटितविशेषणविधिः कल्प्यते । यथा 'भोमेन

यजेत ' इत्यत्र तृतीयान्तपदघटितः । ' अमावास्यायामपराह्णे पिण्डापितृयज्ञेन चरन्ति ' इत्यत्र ' पदे जुहोति ' इत्यत्र च सप्तम्यन्तपदघटितः, न तु सोमवाक्येऽधिकरणतावाचकपदघटितः पदवाक्ये करणतावाचकपदघटितः । तथा सक्तुवाक्ये सक्तुनामर्नाप्सितकर्मत्वावगतौ तद्वाचकपदघटित एव विशेषणविधिः कल्प्येत न तु करणतावाचकपदघटित इति न तत्प्रमाणकत्वमङ्गत्वस्य । अतो द्वितीयायाः करणत्वलक्षणया वाक्यप्रमाणकहोमङ्गत्व एव विनियोगभङ्गात्सिद्धान्तपर्यवसानमित्यवगच्छामः । अतोऽर्नाप्सितकर्मवाचकपदोत्तरद्वितीयायाः करणत्वपरत्वात्कर्मत्वत्वावच्छिन्नतात्पर्यकत्वाभावेन न श्रुतिलक्षणातिप्रसङ्गः । ' आचान्तेन कर्म कर्तव्यम् ' ' ब्रिहीन्प्रोक्षति ' ' ब्रिहिभिर्यजेत ' ' विप्राय गा ददाति ' ' उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्यति ' ' यदाहवनीये जुहोति ' इत्यादीनि क्रमेण कर्तृत्वादिवाचकश्रुत्युदाहरणानि । ' गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् ' इत्यादौ षष्ठीश्रुत्या गोदोहनस्य पञ्चङ्गत्वमिति षष्ठ्याः श्रुतित्वव्यवहारस्तु गौण इति ध्येयम् ।

केचित्तु-अङ्गत्वप्रमाणान्तर्भूता श्रुतिस्त्रिविधा । विधात्री, अभिधात्री विनियोकत्री चेति । विधात्री लिङादिश्रुतिः । अभिधात्री ब्रीह्यादिश्रुतिः । विनियोकत्री त्रिविधा । विभक्तिरूपा, समानपदरूपा, समानाभिधानरूपा च । एतत्सकलसाधारणस्य निरपेक्षो रवः-श्रुतिरिति प्रवादस्य यच्छब्दज्ञानमन्धव्यवधानमनपेक्ष्य यदर्थज्ञान जनयति सा तस्मिन्नेयं श्रुतिरित्यर्थः । न च विनियोजकमानप्रस्तावे विधात्र्यभिधात्रीसाधारणलक्षणकथनं तन्निदेशश्चासंगताविति शङ्क्यम् । विधिविनियोज्योपस्थापनेन विधिसहकारित्वस्य तयोरपि तुल्यत्वात् । शेषशेषित्वाभिमतयोस्तत्तद्रूपेणानुपस्थितयोः संबन्धबोधो व्यवधानमनपेक्ष्य यच्छब्दज्ञानेन जन्यते सा विनियोकत्री । संबन्धश्चाङ्गत्वात्मना साधनत्वत्वात्मना संबन्धत्वात्मना वा प्रतीयताम् । न तद्विशेषो लक्षणे लक्ष्यते । तेन 'दीप्तिप्यमाणः ' इत्यादौ लटः, तृतीयाषष्ठीपदश्रुतीनां च संग्रह इत्याहुः ।

तदतीव मन्दम् । शक्तत्वरूपाभिधात्रीत्वस्योक्तश्रुतित्वव्यापकतया तदवच्छिन्नविभाजकोपाधित्वानुपपत्तेः । न च समानपदश्रुतेर्यजेतेत्यादिरूपाया यागभावनयोः संबन्धरूपार्थे श्रुतित्वेन तत्र च शक्तत्वरूपाभिधात्रीत्वाभावात् तस्य श्रुतित्वव्यापकत्वमिति वाच्यम् । तथाऽपि श्रुतिविभाजकोपाध्यन्तरसमानाधिकरणत्वेनाभिधात्रीत्वस्य तद्विभाजकोपाधित्वासम्बन्धसमानपदश्रुत्या शेषशेषिणोः संबन्धरूपार्थज्ञाने जननीये स्वघटकपदार्थज्ञानस्यापेक्षणीयत्वेन त्वदुक्तश्रुतित्वस्य समानपदश्रुतावभावेनाभिधात्रीत्वस्योक्तव्यापकत्वस्यापि सुवचत्वात् । अत एव श्रुतिलक्षणस्य समानपदश्रुतावव्यापेत्तस्या

लक्ष्यत्वकथनमप्यसंगतम् । न च पदार्थोपस्थित्यतिरिक्तव्यवधायकानपेक्षत्वमुक्तलक्षणघ-
टकामिति नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । ' उच्चैर्ऋचा क्रियते ' इत्यादौ संसर्गमर्थादया मास-
मानशेषशेषिसंबन्धके वाक्येऽतिव्याप्तेः । किं च सक्तूनित्यत्र प्राथमिकद्वितीयाज्ञानेन
करणत्वज्ञाने जननीये शक्योपास्थितिलक्षणाज्ञानादिरूपव्यवधायकानपेक्षेऽपि करणत्वं
शक्यसंबन्धेन द्वितीयावदिति ज्ञानेन करणत्वज्ञाने जननीये व्यवधायकान्तरानपेक्षणा-
द्द्वितीयायाः करणत्वे श्रुतित्वापत्तिः । अनपेक्षान्तवैयर्थ्याच्च । यच्छक्त्या पदार्थज्ञान
जनयति, यद्यत्र शक्तं तत्तत्र श्रुतिरित्यस्यैव मुवचत्वात् ।

अपि च श्रौताङ्गत्वव्यवहारविषयीभूतश्रुतित्वस्य विवाच्यमिवात्रीसावारणे ' सक्तून्
जुहोति ' ' वेनुर्दक्षिणा ' इत्यादौ वाक्यीयाङ्गत्वबोधेऽपि विविचिनियोज्योपस्थापनेन
विधिप्रातिपदिकरूपविधाच्यमिवाच्योः सहकारितयाऽङ्गत्वप्रमाणतावच्छेदकं श्रुतित्वं
विधिप्रातिपदिकादिव्यावृत्तमेव वाच्यम् । एवं विनियोजकलक्षणे समानाभिधानसमानपद-
श्रुतिसंग्रहाय स्वघटकपदार्थोपस्थितिभिन्नत्व व्यवधाने विशेषणमावश्यकम् । तथा च
संसर्गमर्थादया मासमानशेषशेषिसंबन्धके ' वेनुर्दक्षिणा ' इत्यादिवाक्येऽतिव्याप्तिः ।
' सक्तून् जुहोति ' इत्यत्र करणत्व द्वितीयालक्ष्यमिति द्वितीयाज्ञानेन व्यवधानमनपेक्ष्य
करणत्वरूपसंबन्धबोधाद्द्वितीयादेर्विनियोजकश्रुतित्वापत्तिश्चेति न किञ्चिदेतत् । अतः
समानाभिधानसमानपदश्रुत्यादिषु श्रुतित्वव्यवहारस्य गौणत्वमङ्गीकृत्य कारकविभक्त्य-
सम्भारणमस्मदुक्तलक्षणमेवोचितमित्यलं पल्लवितेन ॥

(इति—श्रुतिनिरूपणम् ।)

====

॥ अथ लिङ्गं निरूप्यते ॥

सामर्थ्यं लिङ्गमिति प्राञ्चः । तदुक्तम्—सामर्थ्यं सर्वभावानां लिङ्गमित्यभिधीयते,
इति । नव्यास्तु—अङ्गत्वघटकीभूतोद्देश्यताकृतिकारकत्वयोरन्यत्रवाचकपदकल्पनानुकूला
कल्लसपदार्थनिष्ठयोग्यता लिङ्गम् । यथा ' स्त्रवेणावद्यति ' इत्यत्र द्रवद्रव्यमित्युद्देश्यता-
वाचिपदकल्पनानुकूलसुवकरणकावदाननिष्ठयोग्यता लिङ्गम् । यथा वा ' अध्वर्यु वृणीते '
इत्यादिसंस्कारविध्यन्यायानुपपत्त्या वृतेनाध्वर्युणा यच्छक्त्यात्तत्कुर्यादिति संस्कार्यविनि-
योगकल्पनास्यले करणत्ववाचितुतीयाद्यन्तपदकल्पनानुकूलकल्लससंस्कारनिष्ठयोग्यता ।
' बर्हिर्द्वंसदन दामि ' इत्यादिमन्त्रेष्वप्यनेन मन्त्रेण बर्हिर्द्वंसनं प्रकाशयेदित्यादिस्वप्न-
पाथार्थवृत्त्युद्देश्यतास्ववृत्तिकरणतादिवाचकपदकल्पनानुकूलयोग्यता लिङ्गम् । तच्च तत्त-

रूपद्वयश्रुतिकल्पनाद्वारा तत्तत्पदार्थं प्रति तत्तत्पदार्थस्याङ्गत्वे प्रमाणमित्याहुः ।
 मृदादौ घटाद्यनुकूलाया यागादौ स्वर्गाद्यनुकूलायाश्च योग्यताया वारणायानुकूलान्तम् ।

तत्र कृतिकारकत्वपदं श्रुतिलक्षण इव कृत्यन्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमपरम् । 'स्रुवेणा-
 वद्यति' इत्यत्रोद्देश्यतावाचकपदस्यैव कल्पनेन स्रुवकरणकावदाननिष्ठयोग्यतायाः
 कर्तृत्वाद्यन्यतमवाचकपदकल्पनानुकूलत्वाभावादव्याप्तिरतः परोद्देश्यतानिवेशः । कृ-
 तिकारकत्वादिनिवेशे प्रयोजनं तु यत्र संस्कारवि-यन्यथानुपपत्त्या संस्कार्यस्य
 षष्ठ्यशेषिवाक्य एव तृतीयाद्यन्तपदकलाया विनियोगो न तूद्देश्यविधेयवाचकपद-
 घटितसमस्तवाक्यवर्णनं यथा 'यदि सोमं न विन्देत् पूर्वकानभिषुणुयात्' इत्यादौ
 पूर्तीकानामभिपन्नसंस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या 'सोमेन यजेत' इत्युत्पत्तिवाक्य एव
 सोमाभावे पूर्तीकैरिति तृतीयाद्यन्तपदकल्पनम् । तत्र संस्कारनिष्ठयोग्यतायामुद्देश्यता-
 वाचकपदकल्पनानुकूलत्वाभावेनाव्याप्तिवारणम् । विष्कानिष्ठप्रकृतिसादृश्ये प्रकृतिसं-
 न्धिभरङ्गैर्विकृतिमुपकुर्यादित्युद्देश्यताकृतिकारकतान्यतरवाचकपदकल्पनानुकूलत्वादति-
 व्याप्तिवारणाय योग्यतेति ।

अत्र पूर्वोक्तन्यायेनोद्देश्यतावर्तृत्वाद्यन्यतमान्यतरत्वस्य गुरुत्वात्कर्तृत्वकर्मत्वकरण-
 स्वसंप्रदानत्वापादानत्वाधिकरणत्वान्यतमवाचकपदकल्पनानुकूलयोग्यतेत्यत्रैव प्रकृतलक्ष-
 णतात्पर्यम् । अथ 'सोमेन यजेत' इत्यादिविशिष्टविध्यन्यथानुपपत्तिप्रसूताविशेषण-
 विधिवर्णनानुकूलयोग्यतायामतिप्रसक्तिर्दुर्बारा । न हि सोमादौ लिङ्गकमङ्गत्व केनापि
 व्यवह्रियत इति चेन्न । यतः सोमाद्यङ्गत्वस्य लिङ्गप्रमाणकत्वेऽपि सोमादिपदे मत्वर्थ-
 लक्षणापक्षे सोमे वाक्यीयमङ्गत्वम् । सोमकरणत्वस्य परम्परया भावान्वावयवादिना
 नव्यानां मतं तु 'प्राव न्येन व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायेन वाक्यीयाङ्गत्वस्य श्रौता-
 ङ्गत्वमेव वा वाच्यं न तु लिङ्गकमङ्गत्वस्य, 'यद्यप्यन्यदेवत्यं पशुराग्नेयेव
 मनाता काथो' इत्यादौ ब्राह्मणवाक्यस्यपि लिङ्गतः प्राबल्यावगमादिति । 'प्रयाज-
 शेषेण हवीष्यमिघारयति' इत्यत्र हविर्हरेण प्रयाजशेषकर्मणाभिघारणविधिमभ्युपे-
 त्याऽऽर्थिकविधाना प्रयाजशेषोद्देशनाभिघारणरूपप्रतिपत्तिविधिमभ्युपगच्छना नये, आर्दि-
 कविकल्पनानुकूल्यव्यथायामतिव्याप्तिस्तु तत्र लिङ्गकाङ्गत्व इष्टान्त्यैवानाशङ्क्यम् ।
 न च तत्र प्रयाजशेषीयप्रतिपत्त्याकङ्क्षैव प्रतिपत्तिविधेः कल्पनात्तस्य लिङ्गकल्प्यत्वा-
 भावेन लिङ्गिकाङ्गत्वाभावः । अभिघारणनिष्ठयोग्यतया त्रिधिकल्पनायामाकाङ्क्षायाः
 सहकारित्वेन लिङ्गस्यैव तत्राभिघारणनिष्ठप्रयाजशेषाङ्गनाया प्रमाणत्वात् । तत्राऽऽका-
 ङ्क्षायाः प्रमाणत्वेऽङ्गत्वप्रमाणविभागव्याकोपात्पाके समर्थस्यापि देवदत्तस्य पाकाकाङ्क्षा-
 भावे पाके विनियोगादर्शनेनाऽऽकाङ्क्षा विना लिङ्गस्य क्वाप्यविनियोजकत्वात्सर्वत्राऽऽ-
 काङ्क्षाया एवाङ्गत्वप्रमाणत्वात्तौ लिङ्गप्रमाणत्वानापत्तेश्च ।

अथ श्रुतविधिना प्रयाजशेषकरणकाभिधारणस्य हविरुद्देशेन विधावभिधारणे प्रयाजशेषस्य विनियुक्तत्वेन प्रतिपत्त्याकाङ्क्षाया अभावादार्यकविधिकल्पनानुपपत्तिः । न च यथा ' उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्यति ' इत्यत्रोत्तरार्धस्यापादानतया गुणत्वेन विनियुक्तस्याप्यार्यकविधिकल्पनया प्रतिपाद्यत्व तथेहापीति वाच्यम् । तत्र त्यागांश प्रति विनियुक्तस्याप्युत्तरार्धस्य प्रक्षेपाशीयप्रयोजनाकाङ्क्षयाऽऽर्थिकविधिकल्पनया प्रक्षेपांश प्रति प्रतिपाद्यत्वोपपत्तावपि प्रकृतेऽशभेदाभावेन तदनुपपत्तेः ।

एतेन ' मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति ' इत्यत्र दण्डकरणकदानस्य मैत्रावरुणोद्देशेन विधिरिति सिद्धान्ते दीक्षितदण्डस्य दीक्षाभिव्यञ्जकालम्बनोपयुक्तस्य दानेऽपि विनियोगांशो वाच्यत्वेन दण्डान्तर्गतप्रयोजकशक्तिकल्पनागौरवपरिहारायाऽऽर्थिकदानप्रतिपत्तिकल्पनया दण्डस्य दानप्रतिपाद्यत्वम् । अनिषत्तश्च कार्यसंकोचकत्वस्य कृष्णविषाणास्थले वृद्धत्वात्कार्यसंकोचन दीक्षितदण्डप्रतिपत्त्यवमिद्धिरिति नव्यैरुक्तम् । तथेहाभिधारणे विनियुक्तस्य श्रुतविधेर्यथाशेषशक्तिकल्पनागौरवपरिहारायोत्थाप्यप्रतिपत्त्याकाङ्क्षायाऽऽर्थिकदानप्रतिपत्तिरिति कल्पयित्वा प्रतिपाद्यत्वमस्तु, ' दोषो नानुमिते ह्यसौ ' इति न्यायेनाऽऽर्थिके प्रतिपत्तिविधौ धारणप्रयोजकत्वशक्तिकल्पनस्यादोषत्वादिति निरस्तम् । तत्र समगणमात्रेणैव मैत्रावरुणोपकारमिद्धेस्त्यागांशेन दण्डप्रतिपत्त्यर्थताया नव्यैरेवैव न्याय्येने तदतिरसंभवान् ।

न च उत्तरार्धपरिष्ठाभिधारणविधौ विशेषणविधेरवश्यकत्वात्तस्यैव धारणाक्षेपशक्ति कल्पनोपपत्तेः न श्रुतविधौ तत्कल्पनप्रयुक्तगौरवावकाशः । मैत्रावरुणायेत्यत्र तु न तदोपकारकत्वकल्पनं लक्ष्य इति वैषम्यम् । तैत्तिरीयशास्त्राया ' यद्दीक्षितदण्डं प्रयच्छति ' इति प्रतिपत्तिविधेः श्रुतत्वेन तत्र तदकल्पनाच्चेति चेत् । श्रुतविधौ प्रयाजशेषकरणकस्य भावनायामन्वयेऽपि यागार्थताचोवस्योत्तरकालीनविशेषणविध्यधीनत्वात्ततः पूर्वं प्रयाजशेषप्रतिपत्त्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेर्विशेषणविधेरिव प्रतिपत्तिविधेरपि प्रतिपत्त्याकाङ्क्षात्प्रहकृतलिङ्गरूपमग्रमित्येन कल्पनोपपत्तेः । न चैवं विशेषणविधेरपि कल्पयित्वा विशेषण विनिगमनाविरहाद्धारणाक्षेपशक्तिकल्पनापत्तेर्दोषो ह्यस्याद्यभिधारणार्थं वाजस्ये प्राजापत्यवपाभिधारणार्थं च शेषस्य धारणीयत्वापत्तिः । तथा च प्रतिपत्तेरेव धारणप्रयोजकत्वोपगमेन सनिहितहविःषु च शेषसमापनोक्तिर्धृतुर्थोक्ता विरुध्येतीति वाच्यम् । कालान्तरीयहविरभिधारणार्थं पात्रान्तरोत्पादनगौरवस्यैव विनिगमकत्वेन प्रतिपत्तिविधेरैव धारणाक्षेपशक्तिकल्पनेनाविरोध इत्याशयेन नव्यमतमव्यतासंभवान् ।

इदं च लिङ्गं द्विविधम् । सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणसापेक्षं तदनपेक्षं चेति । स्वप्रमेयो-
द्देश्यतावच्छेदकव्यापकधर्मावच्छिन्ननिरूपितस्वप्रमेयाङ्गताभिष्टसंबन्धबोधकप्रमाणसापेक्षत्वं
सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणसापेक्षत्वम् । अस्ति चेदं 'बहिर्देवसदनं दामि' इत्यादिमन्त्र-
लिङ्गे । अत्र मन्त्रलिङ्गकरूपश्रुतौ न लवनत्वेन लवनस्योद्देश्यता । विनाऽपि मन्त्रं
प्रकारान्तरेण स्मृत्वा लवनसंभवेनाऽऽनर्थक्यात् । अपि त्वपूर्वीयलवनत्वेन । न च तेन
रूपेण मन्त्राद्बोधः सम्भवति । तस्य लवनत्वमात्रेण बोधकत्वात् । न चापूर्वीयलवनत्वेन
बोधं विनाऽनेन मन्त्रेणापूर्वीयलवनं प्रकाशयेदिति निरुक्तोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नवाच-
कपदघटितश्रुतिकल्पनं सम्भवति । अतोऽपूर्वीयलवनत्वेन बोधार्थं प्रकरणादिरूपप्रमाणा-
न्तरमपेक्षणीयम् । तत्र दर्शपूर्णमासप्रकरणेऽस्य मन्त्रस्य पाठाद्दर्शपूर्णमाससंबन्धि किंचिदनेन
प्रकाशयेदित्यवगते किं तदित्यपेक्षाया लवनमिति मन्त्रलिङ्गतोऽवगम्यते । अतो मन्त्र-
लिङ्गप्रमेयदर्शपूर्णमासापूर्वसंबन्धिलवनत्वव्यापकदर्शपूर्णमासापूर्वसंबन्धित्वावच्छिन्ननिरू-
पितमन्त्रनिष्ठसंबन्धबोधकप्रमाणसापेक्षत्वाद्स्य लिङ्गस्य सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाण-
सापेक्षत्वम् । एव पृषानुमन्त्रणमन्त्रं यागानुमन्त्रणमिति समाख्यया यागसामान्यापूर्व-
संबन्धि किंचिदनेन मन्त्रेण प्रकाशयेदित्यवगते किं तदित्यपेक्षाया पृषेति मन्त्रलिङ्गाद-
वगम्यते । अतो लिङ्गप्रमेयपृषनिष्ठनिजातीययागापूर्वसाधनत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकव्याप-
कयागसामान्यापूर्वसाधनत्वावच्छिन्ननिरूपितमन्त्रनिष्ठसंबन्धबोधकसमाख्यासापेक्षत्वालि-
ङ्गस्य निरुक्तप्रमाणसापेक्षत्वम् । यत्र तुद्देश्यस्वरूप आनर्थक्याभावेनापूर्वसाधनत्वादि-
बोधार्थं न प्रकरणाद्यपेक्षा । यथा, अर्थज्ञानस्य सामर्थ्यात्कर्मानुष्ठानाङ्गत्वे । तत्र
लिङ्गस्य सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणानपेक्षत्वम् ।

लिङ्गस्य चाशब्दत्वेनाविधायकत्वाद्बिहितत्वघटितनिरुक्ताङ्गत्वे साक्षात्प्रमाणत्वासं-
भवेन विधायकश्रुतिवहनानन्तरितप्रामाण्यस्यानन्तरितप्रामाण्यश्रुतितो दौर्बल्यम् । अत
एव 'कदाचन स्तरीरासि' इतिन्द्रप्रकाशिकाया ऋचो यावच्छिन्नादिन्द्रोपस्थानार्थत्वं
करूपयते तावत् 'ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति श्रुत्या गार्हपत्योपस्थानार्थत्वमैन्द्र्याधि-
करणे निरूपितम् । न चोपक्रमस्थतद्धितश्रुत्येन्द्राङ्गत्वावगमात् गार्हपत्योपस्थानाङ्गत्व-
मिति वाच्यम् । लाघवाच्चयन्मानद्रव्योद्देश्यत्वसमानियताखण्डोपाधि रूपदेवतात्वशक्तस्य
तद्धितस्य प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वरूपसखण्डोपाधि रूपदेवतात्वे लक्षणाङ्गीकारेण प्रकृते त-
द्धितस्य श्रुतित्वाभावादिन्द्रोद्देशेन विधावेकप्रसरता भङ्गापत्तेश्च । चयनप्रकरणपठितेनेन्द्रेति
वचनेन चयनानुपयोगीन्द्रप्रकाशकत्वेन विधानानुपपत्तेश्च । गार्हपत्यस्य तु साधनत्वेन
चयनसंबन्धित्वेऽपि चयनसत्कार्यत्वोपपत्तिः । अतश्च शक्त्योपस्थितेन्द्रप्रकाशकत्वमा-

दायैन्धेति संज्ञामुपपाद्य गौणसामर्थ्यसहकृततृतीयाश्रुत्या गार्हपत्यप्रकाशकत्वमेव
 वास्या ऋच इति ध्येयम् । मुख्यसामर्थ्यरूपलिङ्गविरोधिगौणसामर्थ्यस्य श्रुतिसहाय-
 त्वेऽपि न स्वतो विनियोजकत्वम् । अत एव दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्य ' बर्हिर्दे-
 वसदनं दामि ' इति मन्त्रस्य शक्त्या बर्हिर्लवनाङ्गत्वं न तु गौण्योत्पराजिलवना-
 ङ्गत्वमित्युक्तं तृतीये ॥

(इति— लिङ्गनिरूपणम् ।)

॥ अथ वाक्यं निरूप्यते ॥

पदसमभिव्याहारो वाक्यम् । यथा ' धेनुर्दक्षिणा ' ' उच्चैर्ऋचा क्रियते ' इत्यादौ ।
 ' ऐन्द्या गार्हपत्यमुपातिष्ठते ' इत्यादिश्रुतिस्थले पदसमभिव्याहाररूपवाक्यसत्त्वेऽपि
 ' प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति ' इति न्यायेन श्रौताङ्गत्वस्यैव व्यवहारो न तु वाक्यी-
 याङ्गत्वस्येति प्राञ्चः । नव्यास्तु, अङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यताकृतिकारकत्वान्यतर-
 पदार्थकल्पनानुकूलः श्रुतपदसंनिधिः । कल्पनाशब्देन च सासर्गिकविषयताशालिशब्द-
 बोधलक्षणाजन्यशाब्दबोधान्यतरद्विवक्षितम् । अतः संसर्गविषया भासमानकरणा-
 कस्य ' धेनुर्दक्षिणा ' ' उच्चैर्ऋचा क्रियते ' इत्यादेः, लक्षणया भासमानकर्मत्वस्य
 ' प्रयाजशेषेण हवीष्यमिघारयति ' ' सक्तून् जुहोति ' इत्यादेश्च संग्रहः । श्रुतिघटित-
 पदसन्निधेरङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यताकृतिकारकत्वान्यतरनिरूपितसासर्गिकविषयताशालि-
 शाब्दबोधलक्षणाजन्यशाब्दबोधान्यतररूपनिरुक्तकल्पनानुकूलत्वाभावात्प्रतिव्याप्तिरित्या-
 हुः । पूर्ववदङ्गत्वैकदेशबोधप्रयोजकत्वेनाङ्गत्वप्रमाणत्वसूचनायाङ्गत्वघटकीभूतेति, न
 त्वङ्गत्वघटकत्वस्य लक्षणे निवेशः । प्रयोजनाभावात् । परोद्देश्यताकृतिकारकत्वपदेन च
 कर्तृत्वकर्मत्वकरणत्वसंप्रदानत्वापादानत्वाधिकरणत्वान्यतम विवक्षितम् । संसर्गमर्या-
 दया भासमानकरणात्के लिङ्गकल्पितवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय श्रुतेति । कर्तृत्वाद्यन्यत-
 तमशक्तिज्ञानजन्यकर्तृत्वाद्यन्यतमशाब्दबोधप्रयोजकपदसमभिव्याहारो वाक्यमिति तु
 ज्यायः ।

नीलो घट इत्यादिसमभिव्याहारवारणाय प्रयोजकान्तम् । श्रुतिस्थलीयपदसमभि-
 व्याहारवारणायान्यानन्तं शाब्दबोधविशेषणम् । ' धेनुर्दक्षिणा ' इत्यादिपदसमभिव्या-
 हारप्रयोज्यशाब्दबोधस्य धेन्वादिशक्तिज्ञानजन्यत्वात्प्रथमतः कर्तृत्वाद्यन्यतमेति । नीलो
 घट इत्यादिपदसमभिव्याहारवारणाय द्वितीयं कर्तृत्वाद्यन्यतमेति । निरुक्तशाब्दबोध-

प्रयोजकत्वं निरुक्तशब्दबोधानुकूलाकाङ्क्षायोर्म्यतादिमत्त्वम् । तेन करणत्वादावगृही-
ततृतीयादिशक्तिकस्य विपरीतव्युत्पन्नस्य 'त्रीहिभिर्यजेत' इत्यादिश्रुतिस्थलीयप-
दसमभिव्याहारात्कर्तृत्वाद्यन्यतमसंसर्गकत्रीह्यादिप्रकारकयागादिविशेष्यकशब्दबोधेऽपि
नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

नन्वेवम् 'औदुम्बरो यूयो भवति' इत्यादौ वाक्योदाहरणत्वात्तौदुम्बरताया
वाक्यीययूपाङ्गत्वमुपेक्ष्य 'पशूनाप्नोति' इति द्वितीयादिश्रुतिप्रमाणकपदङ्गत्वस्यैवो-
चितत्वादौदुम्बराधिकरणसाधितयूपाङ्गत्वविरोधः । अत एव सतिध्यतुग्रहादपि न
वाक्यीययूपाङ्गत्वाङ्गीकार इति चेन्न । यूपकर्तृकभवनाक्षिप्तताया भावनाया यूपेतरस्य कर्म-
त्वेनान्वेतुमयोग्यत्वात्, आश्रयालाभेन च श्रौतपञ्चङ्गत्वायोगात्तत्र वाक्यीययूपाङ्गत्वस्वी-
कारात् । न च 'सोमापौष्णं श्रतमालभेत पशुकामः' इति प्रकृतस्य
त्रिवर्षपशुसाध्यस्य यागस्यौदुम्बराश्रयत्वं संभवति । न च स्वभावनद्रव्यपरिच्छेदद्वारका-
श्रयत्वासंभवेऽपि, अतिदेशप्राप्तपशुनियोजनाङ्गयूपपरिच्छेदद्वारकाश्रयत्वेन भवः । यूप-
स्येव जुह्वादीनामातिदेशप्राप्तत्वेन तत्परिच्छेदस्यापि द्वारतापत्तौ यूपानुवादानुपपत्तेः ।
अत एवाऽऽतिदेशिकपशुनियोजनयूपद्वाराऽऽश्रय इत्यपि न ।

अथ 'यद्यपि चतुरवृत्ती यजमानः पञ्चावृत्तेन वया कार्या' इत्यत्रावदानानुवादेन
पञ्चत्वविधिमङ्गीकृत्य हृदयाद्यवदानेऽपि पञ्चत्वमिद्धि मिद्वान्तिता दर्शने । तथापद-
मवगुत्यानुवाद उपलक्षणं वा सत्त्वर्वानुवादः । तथाऽत्रापि यूपपदमवगुत्यानुवाद उप-
लक्षणं वा स्यादिति चेन्न । तत्र हि हृदयादिषु पञ्चावदानाभावे चतुरवदानपदकद्वय-
वदानस्यातिदेशादेव प्राप्तेः 'एकादश वै पशोरवदानानि तानि द्विद्विभ्यश्चति' इत्यस्य
वैयर्थ्यापत्त्याऽवदानस्य निरुक्तानुवादत्वस्वीकारः । तदा हि, अवदानमाशेषेण पञ्च-
त्वविधौ हृदयाद्यवदानेष्वपि पञ्चत्वप्राप्तेर्हविषहृद्यवदानप्राप्तौ हृद्यवदानविधिस्तद्व्यापक-
त्वेन सार्थकः । न च हृदयादिष्वपि जामदग्न्यादीनां पञ्चावदानस्य तिदेशादेव प्राप्ते-
स्तेषां हविषहृद्यवदानप्राप्तौ हृद्यवदानविधिः सार्थक इति नव्योक्तं युक्तमिति वाच्यम् ।
तथाऽपि विधेः पाक्षिकफलत्वमुपेक्ष्य वपापदस्यैकस्यैव पाक्षिकानुवादत्वोच्यते । प्रकृते
तु न कस्यापि वैयर्थ्यादिकमिति किमिति यूपपदस्य पाक्षिकानुवादत्वाङ्गीकारः ।

इदं च प्राचीनाभ्युपेतवाक्यार्थानुसारेणोक्तम् । वस्तुतस्तु, अवदानोद्देशेन पञ्चत्व-
विधौ हृदयादिवाक्यैर्हृदयाद्येकादशेतराङ्गेष्ववदानस्य परिहरुत्यानुवादात्प्रायामवदानस्यै-
वामावे पञ्चत्वप्रसक्त्यभावाद्वापानुवादानुपपत्तेरेकप्रमरतामङ्गापनेद्य नाय वाक्यार्थः
रुमङ्गसः । किं तु पञ्चत्वविशिष्टावदानान्तरस्यातिदेशतः पूर्वप्रवृत्त्या पञ्चत्वविशिष्टप्रा-

कृतावदानस्य वा वपोद्देशेन विधिस्तस्यैवोपस्थितत्वात् । हृदयादिवाक्ये हृदयाद्युद्देशेन विधिरिति हृदयादिषु तदङ्गपञ्चत्वप्राप्तिरिति नव्यमताश्रयणे न वपापदम्यावयुत्थानुवाद-त्वादिप्रसक्तिः । परं तु नव्यमतेऽवदानविधिसमकालप्रवृत्तानां हृदयाद्यवदानविधिना तदु-त्तरप्रवृत्तौ द्वयवदानविधिपाक्षिकफलकत्वापत्त्यतिरिक्तप्रबलप्रमाणं न पश्यामः ।

किं च पञ्चत्वविशिष्टावदानान्तरस्य वपोद्देशेन विधावदानोद्देशेन पञ्चत्वविशेषण-विधिकल्पनायामवदानस्वरूप आनर्थक्यप्राप्तौ वपाभ्यासापूर्वसाधनत्वलक्षणया आवश्यक-कत्वादधृदयाद्यवदानेषु कथं पञ्चत्वप्राप्तिः । न ह्यभ्यासविशेषधर्मस्याभ्यासान्तरे प्राप्तिः सम्भवति । उपदेशस्याभ्यासविशेषविषयत्वात्, अतिदेशस्याभ्यासयोः प्रकृतिविकारभा-वाभावेनासंभवात् । पञ्चत्वविशिष्टप्राकृत्यावदानस्यैव वपोद्देशेन विधौ तु प्रकृतविधेरेव वपाभ्यासापूर्वसाधनीभूतावदाने पञ्चत्वविधौ तात्पर्यान्नावदानान्तरे पञ्चत्वविधिः संभव-तीति तदधिरणसिद्धान्तश्चिन्त्य एवेति न वपापददृष्टान्तेन यूपपदम्यावयुत्थानुवादात्वा-दीति । अतश्चाऽऽश्रयालामात्रं पशुद्देशेनौदुम्बरत्वविधिः संभवतीति वाक्याद्युपाङ्गत्वमे-वौदुम्बरतायाः । न च प्रकारान्तरेणाऽऽश्रयालामेऽपि प्रकृतवाक्य एवौदुम्बरत्वकरण-कपशुकर्मकयुपाश्रयकभावनाविधानाद्युपात्मकौदुम्बरत्वाश्रयलाम् । आश्रयत्वस्य सात्त्य-त्वातिरिक्तस्य दुर्बलत्वेन भावनाया अनेककर्मकत्वाद्वाक्यभेदापत्तेः ।

यत्तु राणके ' अतिदेशप्राप्तस्य पशुनियोजनस्य यूपद्वाराऽऽश्रयत्वमाशङ्क्य प्रकृतौ हि प्रत्यक्षोपदिष्टस्य होमप्रणयनादेः पश्चात्साधनापेक्षाया पयश्चमसादिवत्फलार्थस्यापि गोदोहनादेराश्रयभूतसाध्यापेक्षादर्शनादुभयाकाङ्क्षावशात्साधनत्वमवस्यति । न चैता-वताऽङ्गत्वमसङ्गः । तादर्थ्येन विधानाभावात् । अत एव गुणकामप्रयोगे प्राप्तिक्रिकोप-कारिणा गोदोहनादिना कार्यसिद्धौ चमसादेरनङ्गत्वेन तदभावे वैगुण्यावः । विकृतौ त्वखण्डकरणोपकारमुत्थेन अल्लोपकारप्राकृतखादिरत्वादिविशिष्टस्यैव पशुनियो-जनस्यातिदेशात्साधनानाकाङ्क्षस्य परार्थविहितसाधनान्तरग्राहकत्व न युक्तम् । अन्य-तराकाङ्क्षाहेतुकस्य सन्बन्धस्थेतराकाङ्क्षावदनपूर्वकत्वाद्धिभिन्नान्तरेण चाऽऽकाङ्क्षानु-त्थापनात् ' इति परिहृतम् । तच्चिन्त्यम् । प्रणयनस्य धृत्यवगताङ्गताकचमसेन निराकाङ्क्षतया गोदोहनाश्रयत्वस्योभयाकाङ्क्षालभ्यत्वासंभवाद्गोदोहनादेः फलसाधन-त्वाबोधनसमकालमेव हि प्रणयने चमसाध्यत्वबोधः, तदैव प्रणयनस्य निराकाङ्क्षं गोदोहने फलसाधनत्वान्यथानुपपत्तिमूलकाकाङ्क्षाबलभ्रमः, प्रणयने गोदोहनसाध्यत्व-बोधस्तु तदुत्तरकालीन इति सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिरिति न्यायेन गोदोहनीय

१ राणकापरनामधेयन्याससुधायामौदुम्बराधिकरणे (अ० १ पा० २ अ० २ सू० २२) इत्यत्र महामेश्वरोक्तमनुवदति—यजु राणक इत्यादिना ।

फलसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या निराकाङ्क्षस्यापि प्रणयनस्याऽऽकाङ्क्षामुत्थाप्य गोदोहना-
श्रयत्वाङ्गीकारः । काम्यं नित्यस्य बाधकमिति न्यायेन काम्यप्रयोगे चमसस्यानङ्गत्वम् ।
इत्यमेव चोत्पत्तिशिष्टसोमेन निराकाङ्क्षस्यापि ज्योतिष्टोमस्य फलोद्देशेन विधीयमानो-
द्भिद्गुणाश्रयत्वमुद्भिर्दधिकरणे पूर्वपक्षाद्युक्तं संगच्छते । अत एव प्रबलप्रमाणावगतसाध-
नान्तरावरुद्धक्रियायाः फलार्थगुणाश्रयत्वं स्थानप्रमाणकमेव । दध्याद्याश्रयत्वस्य प्राकर-
णिकत्वव्यवहारस्तु संनिधिपाठनिबन्धनः । अतः प्राकृतखादिरत्वारुद्धेऽपि यूपे,
औदुम्बरतानिवेशसंभवादाश्रयत्वं संभवत्येवेत्यस्मदुक्तरीत्यैवाऽऽश्रयत्वखण्डनमित्यलम्-
नया प्रासङ्गिकचिन्तया ।

न च ' धेनुर्दक्षिणा ' ' उच्चैर्ऋचा क्रियते ' ' सह श्रपयति ' इत्यादिषु यथाक्रमं
दक्षिणोद्देशेनाभेदसंबन्धेन धेनोः, ऋग्वेदविहितकर्मेद्देशेन मन्त्रघटितपरम्परासंबन्धे-
नोच्चैष्ट्रस्य, श्रपणोद्देशेन स्वरूपसंबन्धेन साहित्यस्य च विधेयत्वात्कर्तृत्वाद्यन्यतमत्वस्य
शाब्दबोधविषयत्वेनाव्याप्तिरिति वाच्यम् । वस्तुतो धेनुवादीनां करणत्वेन भावनान्व-
यस्यैव तत्तदुदाहरणे विवक्षितत्वात् । तथा हि । ' धेनुर्दक्षिणा ' इत्यत्र तावत्सुबन्तयोः
परस्परांश्वयाभावात् । ' न हि क्रियारहितं वाक्यमस्ति ' इति न्यायेन क्रियापदाध्या-
हार आवश्यकः । तत्र च भावनाया भाव्यापेक्षाया दक्षिणापदस्य दक्षिणाकार्यपरतया
भाव्यसमर्पकत्वम् । करणाकाङ्क्षाया च करणतासंसर्गेण धेनुपदार्थस्य धेनुपदोत्तरप्रप-
नाया वा करणत्वलक्षणया धेनुकरणत्वस्य भावनायामन्वयः । धेनुर्दक्षिणयोरभेदबोधस्तु
पार्थिकः । धेनुत्वैकत्वयोर्विधाने वाक्यभेदस्तु विशिष्टकारकविधानादनाशङ्क्यः ।

एवम् ' उच्चैर्ऋचा क्रियते ' इत्यत्र वेदोपक्रमानुरोधाद्धानुना, ऋग्वेदविहितकर्मे-
लक्षणात्तस्य च प्राप्तत्वेन भावनायामुद्देश्यत्वेनान्वये जाते करणाकाङ्क्षायामुच्चैष्ट्रस्य
मन्त्रघटितपरम्परासंबन्धावच्छिन्नकरणतासंसर्गेण भावनांश्वयः । न तु मन्त्रघटितपरम्प-
रासंबन्धमात्रेण । तथात्वे भावनायाः करणाकाङ्क्षोपशान्त्यभावात् । एवं ' सह
श्रपयति ' इत्यत्रापि प्रामाणान्तरप्राप्तश्रपणोद्देश्यकभावनाया साहित्यस्य कर्तृत्वाद्यन्य-
तमसंसर्गेणैवान्वयः । तथा हि । दर्शपूर्णमासयोः ' यम्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रम्,
अम्युदियात्स त्रेधा तण्डुलान्विमज्जेत् । ये मध्यमाः स्युम्नानग्रथे दात्रे पुरोडाशमष्टाक-
पालं निर्वपेत् । ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे टवश्चरुम् । येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे
शिपिविष्टाय ' शृते चरुम् ' इति श्रुतम् । तत्रामावास्याकर्मणश्चन्द्राम्युदयावच्छिन्न-
दिनप्रारम्भे निमित्ते त्रेधा तण्डुलानिति वाक्येनापनीतपूर्वेदेवतासंबन्धकानां प्रकृतहवि-
षामेव देवतान्तरसंबन्धबोधनार्थानि त्रीण्युत्तरवाक्यानि न तु कर्मान्तरविधायकानि ।

अपरित्यक्तपूर्वकर्मसंबन्धकप्रकृतनहविषामेव देवतान्तरसंबन्धात् । अत एव पूर्वहवि-
 देवतान्तरसंबन्धस्य निरूपकबीभूतयागापेक्षायाम् ' ऐन्द्रवायव गृह्णाति ' इत्यत्रेव पूर्वप्रकृत-
 यागा एव निरूपकाः । अत आग्नेयस्य मध्यमादिभेदेन वारत्रयमावृत्तिः । दक्षियाग-
 पयोयागयोः स्थविष्ठाणिष्टसाध्ययागाम्यां साम्यासाम्यां सह तन्त्रेणानुष्ठानमिति
 सिद्धान्तितं षष्ठे । तत्र च मध्यमाद्युद्देशेन दातृत्वादिगुणविशिष्टदेवताविधिः ।
 समानाधिकरणपदस्थले परम्परान्वयस्य क्लृप्तत्वात् । अतो न विधेयानेकत्वनिमित्तको
 वाक्यभेदः । उत्तरवाक्ययोः द्रव्यद्वयोद्देश्यत्वप्रयुक्तवाक्यभेदस्तु स्वीक्रियते । अम्यु-
 दितेष्टिप्रकरणस्य ' सह श्रपयति ' इति वाक्येन सप्रतिपन्नदेवताकहविषः सहश्रपण-
 विधानाच्चरुत्वाधिकरणत्वे आर्थिके अनुद्यते । अतो द्रव्यदेवताविशिष्टभावान्तरविधि-
 पक्षे गौरवापत्तेर्द्रव्योद्देशेन देवतान्तरविधिपक्ष एव श्रेयानिति प्राञ्चः ।

नव्यास्तु—समानाधिकरणपदस्थले परम्परान्वयस्वीकारे ' पञ्चदशान्याज्यानि ' इत्यत्रापि स्तोत्रोद्देशेन पञ्चदशत्वमरुयाविशिष्टाज्यविधानापत्तेः, उत्तरवाक्ययोः स्थवि-
 ष्ठादिप्रकृतिकस्य पुरोडाशेन मम सहश्रपणापत्त्या चरुत्वविधेरप्यावश्यकत्वात्, द्रव्यो-
 द्देशेन देवतान्तरविधिपक्षे विधेयानेकत्वनिमित्तकवाक्यभेदापत्तेः, द्रव्यदेवतातद्गुणचरु-
 त्वादिविशिष्टभावान्तरविधिपक्ष एव श्रेयानित्याहुः । तत्र च श्रपणविधिं विनैव श्रप-
 णस्य प्राप्तत्वात्, ' सह श्रपयति ' इत्यनेन सप्रतिपन्नदेवताकहवि श्रपणोद्देशेन साहित्यं
 विधीयते । तच्चैककालावच्छेदेनैकपात्राधिकरणकत्वम् । निरुक्तैकपात्राधिकरणतासंबन्धे-
 नाऽऽधारतानिरूपकाधेयतासंबन्धेन भावनान्वयीति कर्तृत्वाद्यन्यतमस्य शाब्दबोधविषय-
 त्वाज्ज्ञोक्तातिप्रसङ्गः । यद्वैकपत्रवृत्त्येककालावच्छिन्नाधिकरणत्वसंबन्धेन भावनान्वयीति
 नोक्तदोषः । न च श्रपणानुकूलकृतिरूपभावनाया आत्मवृत्तित्वात्निरुक्तसंबन्धैर्निरुक्तसा-
 हित्यविशिष्टत्वासंभवः । 'यजत स्वर्गकामः' इत्यत्र स्वर्गनिरूपितकरणतासंबन्धेन भाव-
 नाया यागविशिष्टत्ववच्छ्रपणानुयोगिकनिरुक्ततत्संबन्धेन निरुक्तसाहित्यविशिष्टत्वस्यापि
 प्रकृतभावनाया संभवात् । यदि तु तत्र करणतानिरूपकोद्देश्यकत्वमेव संबन्धः । तर्हि
 प्रकृतेऽपि निरुक्ततत्संबन्धानुयोगिश्रपणोद्देश्यकत्वमेव संबन्ध इति न काप्यनुपपत्तिः ।
 अथ श्रपणोद्देशेन साहित्यविधौ दक्ष, पयसः श्रपणाभावात्तत्र कथं साहित्य-
 प्रतीतिः । अत एवायं साहित्यविशिष्टश्रपणविधिः । तत्राऽऽग्नेयद्रव्ये श्रपणप्राप्तावपि
 दक्षिपयसोस्तत्प्राप्तिरेव विशेषणाशे विधेः फलमिति प्राचीनैरुक्तम् । भवन्मते तु श्रपणाशे
 विध्यनङ्गीकाराद्दक्षिपयसोः श्रपण न स्यात्, नितरा च तदुद्देशेन विधीयमान साहि-
 त्यमिति चेत् । सत्यम् । दक्षिपयसोर्न प्रमाणान्तरेण श्रपणमाप्तिः । तथाऽपि श्रपणो-

द्देशेन साहित्यविधौ केनचित्साहित्यावश्यकत्वेऽनुपास्थितयत्किञ्चिद्द्रव्यस्य साहित्य-
निरूपकत्वरूपने गौरवाद्भाषवेन प्रदानसाहित्यनिरूपकत्वेन वल्लभयोर्दधिपयसोरिव तन्नि-
रूपकत्व कल्पयते । तथा च प्रहरणे शाखासाहित्यवशेन शाखाप्रहरणवदाश्रेयद्रव्य-
श्रपणे दधिपयसाहित्यवशेन दधिपयसोरपि श्रपणविधिः । एव च तृतीयविधिप्रकाराश्र-
यणेन प्राप्त्युपपत्तौ प्राचां पञ्चमविधिप्रकाराश्रयणमपि, अप्रामाण्यं प्रकटयति । न च
संप्रतिपन्नदेवताकहवि श्रपणस्यैवोद्देश्यताया प्रमाणाभावात्, श्रपणमात्रस्योद्देश्यत्वे मध्य-
ममाध्ययागाभ्यासीयश्रपणेऽपि केनचित्साहित्यापत्तिरिति वाच्यम् । लाघवानुरोधेन
प्रदानसाहित्यनिरूपकनिरूपितसाहित्यस्यैवात्र विधेयत्वेन पुनराधेयन्यायेन विधेयसाम-
र्थ्यानुरोधेनोद्देश्यसकोचान्तसंप्रतिपन्नदेवताकहवि.श्रपणस्यैवोद्देश्यत्वे मध्यममाध्ययागी-
यश्रपणे साहित्यप्रसक्तेरिति ध्येयम् ।

केचित्तु—समभिव्याहारो वाक्यमिति प्राचीनप्रवादस्य साध्यत्वादिवाचकद्वितीयाद्यभावे
सति वस्तुतः शेषशेषिणोः सहोच्चारण वाक्यमित्यर्थः । स्वप्रकृत्यर्थनिष्ठशेषत्वबोधिकानां
विभक्तीनां शेषपदोत्तरत्वेन, स्वप्रकृत्यर्थगतशेषत्वबोधिकानां च शेषपदोत्तरत्वेनाभावे
सति, इति सत्यन्तार्थः । तेन प्रयाजेषाभिचारणसकृत्वादेविनियोजकवाक्यसंग्रहः ।
शेषशेषिणोर्वाचकपदयोरेकान्वयबोधोपयोगिसिद्धिविशेषेणोच्चारणमिति शेषशेषिणोः
सहोच्चारणमित्यस्यार्थः । तेन न प्रकरणविषयातिप्रसङ्ग इत्याहुः । तत्तु स्वत्वाननुगमा-
दुपेक्षणीयम् । निरुक्तलक्षण ब्राह्मणवाक्यस्यैव । मन्त्रवाक्यं तु, एकान्वयबोधोपयोगि
मन्त्रपदसमभिव्याहारः । अत एव ' देवस्य त्वा सवितु, प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णे
हस्ताभ्यां निर्वपामि ' इति मन्त्रे कर्तृत्वाद्यन्यतमशक्तिज्ञानजन्यस्य कर्तृत्वाद्यन्यतमसं-
सर्गकस्य कर्तृत्वाद्यन्यतमलक्षणाज्ञानजन्यस्य वा कर्तृत्वाद्यन्यतमशाब्दबोधस्याजननेऽपि,
उक्तपदसमभिव्याहाररूपवाक्यान्तरात्, देवस्य त्वादिपदानां स्वार्थविशिष्टनिर्वापप्रकाशन
द्वारा निर्वापाङ्गत्वम् । विधिवाक्यमन्त्रवाक्ययोरयमपरो विशेषः । यद्विधिवाक्ये कर्तृ-
त्वाद्यन्यतमलक्षणया संसर्गविषया तज्ज्ञानाङ्गीकारेण वा स्वत एव विनियोजकत्वम् ।
मन्त्रवाक्ये तु देवस्य त्वादिपदैर्निर्वाप प्रकाशयेदित्यादिवाक्यान्तरकल्पनया । देवस्य

१ अत्र चैव विधिप्रकार अनुसंधेयाः । शुद्धधात्वर्थकरणकभावनाविधि, आद्यो विधिप्रकार.
यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति । अन्योद्देशेन तद्विधिरपर । यथा 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इति ।
धात्वर्थोद्देशेनान्यकरणकभावनाविधिसूतीयः । यथा 'दध्ना जुहोति' इति । अन्योद्देशेनान्यकरण-
कभावनाविधिष्वतुर्थः । यथा 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इति । गुणविशिष्टधात्वर्थकरणकभावना-
विधि पञ्चमः । यथा 'सोमेन यजेत' इति । अन्योद्देशेन गुणविशिष्टधात्वर्थकरणकभावनाविधिः
पष्ठ । यथा 'सौर्ये चरं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चेसकाम' इति । अत्र च पूर्वपूर्वविधिप्रकारापेक्ष्योत्तरोत्-
पाना दौर्बल्यमनुसंधेयम् । २ (अ० ६ पा० ४ अ० ८) अत्रत्येनेति शेषः ।

स्वादिपदानां मन्त्रघटकपदार्थत्वाभावेन विध्यभावेन च मन्त्रवाक्यस्य स्वतोऽविनियोजक-
त्वात् । विध्यमाषादेव च देवस्य स्वादिपदार्थानां निर्वापाङ्गत्वमपि न स्वतो मन्त्रवाक्यग-
म्यम् । अपि तु श्रुतिघटकवाक्यान्तरकल्पनयेति बोध्यम् । अत्र विधिवाक्यस्य योग्यताज्ञानं
विना लक्षणया संसर्गविषया वा कर्तृत्वाद्यन्यतमबोधकत्वाभावेन योग्यतारूपलिङ्गानुमा-
पकत्वेनाङ्गत्वप्रमाणत्वेऽपि न लिङ्गतो दौर्बल्यम् । प्रत्युत सश्रुतिकवाक्यान्तरकल्पनया
प्रमाणभूतालिङ्गात्स्वतो विनियोजकत्वेन प्रबलत्वमेव । अत एवाग्नीषोमीयप्रकरणप-
ठितस्य ' त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता ' इति मनोतामन्त्रस्य केवलाग्निप्रकाशकस्योपयदेवत्या-
ग्नीषोमीये विनियोगासंभवाज्ज्योतिष्टोममहाप्रकरणरूपमामान्यमंत्रबोधकप्रमाणसहकृत-
लिङ्गेन केवलाग्निदेवताके सवनीय उत्कर्षपाप्तौ ' यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुराग्नेय्येव मनोता
कार्या ' इति ब्राह्मणवाक्येन लिङ्गभावेनाग्नीषोमीयाङ्गत्वमित्युक्तं दर्शये ।

मन्त्रवाक्यस्य तु सामर्थ्यकल्पनाद्वारा सश्रुतिकवाक्यान्तरकल्पकस्य द्व्यन्तरितप्रामा-
ण्यकतया श्रुतिकल्पनारूपैकान्तरितप्रामाण्यकाल्लिङ्गाद्दुर्बलत्वम् । अत एव ' स्थानं ते
सदनं करोमि । घृतस्य धारया सुशेव कल्पयामि । तस्मिन्त्सीदामृते प्रतिनिष्ठ ब्रीह्याणा
मेध सुमनस्यमानः ' इत्येकान्वयबोधोपयोगिपठमंनिर्विरूपाद्वाक्यात्संपूर्णस्य सदानाङ्गत्व-
प्रसक्तौ तद्भावेन लिङ्गात्पूर्वार्धस्य सदने, उत्तरार्धस्य सादनेऽपि विनियोगः । तच्छ-
ब्दस्तु ' तपे पयसि दध्यानयति । सा वैश्वदेव्यामिशा ' इत्यत्रैव वाक्यान्तरीयार्थपरा-
मर्शकत्वेन युज्यत इत्युक्तं बलानलौघिकरणे ।

(इति—वाक्यनिरूपणम् ।)

====

॥ अथ प्रकरणं निरूपयते ॥

अथ किं प्रकरणम् । न तावत्संनिधिपठितत्वम् । सर्वस्यैव यत्किञ्चित्संनिधिपठित-
त्वेन सर्वाङ्गत्वापत्तेः । न च तत्संनिधिपठितत्व तद्विनियोजकप्रकरणमिति विशिष्य
निर्वचनालोक्तदोषः । अङ्गानां प्रधानसंनिधिपठितत्वेन प्रधानाङ्गित्वापत्तेः । दर्शपूर्ण-
मासयोगोद्गोहहनसंनिधिपठितत्वेन तदङ्गत्वापत्तेश्च । अथाश्रुतभाव्यकतत्संनिधिपठितत्वं
तद्विनियोजकप्रकरणं, प्रधानानां श्रुतभाव्यकत्वालोक्तदोष इति चेत् । न । समिद्याग-
स्याश्रुतभाव्यकतनूनपाद्यागसंनिधिपठितत्वेन तनूनपाद्यागङ्गित्वापत्तेः । अथ श्रुतभाव्य-
कत्वे सति अश्रुतभाव्यकतत्संनिधिपठितत्वं तद्विनियोजकप्रकरणम् । समिद्यागस्याश्रुतभा-
व्यकतनूनपाद्यागसंनिधिपठितत्वेऽपि श्रुतफलकत्वाभावालोक्तदोषः । गोद्गोहहनस्य

दर्शपूर्णमासाङ्गत्ववारणाश्रुतभावव्यवेति चेत् । विध्वजितो विकृतित्वेन प्रकरणे
त्वाश्रमात्तन्नाख्याप्यभावेऽपि पिण्डपितृयज्ञस्य श्रुतफलकत्वाभावेन स्वाङ्गप्रकरणित्वा-
नापत्तेः । प्रयाजादीनां श्रुतभावव्यवेतिप्रोक्षणाङ्गत्वापत्तेश्च । अतोऽशक्यनिर्वचन प्रकरणमिति
चेत् । न । संनिधिपठितत्वे सति, इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया एव प्रकरणपदार्थत्वात् ।
तत्संनिधिपठितत्वविशिष्टकथमावाकाङ्क्षा तद्विनियोजकप्रकरणमिति तु निष्कर्षः ।

अस्ति चेदं प्रयाजादिविनियोजकदर्शपूर्णमासादिकरणकभावनाकथमावाकाङ्क्षात्मकप्र-
करणे । दर्शपूर्णमासादीनां प्रयाजादिसंनिधिपठितत्वात् । दर्शपूर्णमासादिषु दीक्षणीयादि-
प्रकरणित्ववारणाय, विकृतेः प्राकृताङ्गप्रकरणित्ववारणाय च विशिष्टान्तम् । प्रया-
जादीनां पुरोडाशादिरूपद्रव्याङ्गत्ववारणाय कथमावाकाङ्क्षेति । तदुक्तम्, ' अस्युक्तं
प्रकरणादितिकर्तव्यताार्थत्वात् ' इति । प्रमाणान्तरासंयुक्तमितिकर्तव्यताार्थत्वरूपप्रक-
रणादङ्गमिति सूत्रार्थः । अत्र श्रुत्यादिप्रमाणान्तरविनियुक्तस्य प्रोक्षणादेः प्रयोजनाका-
ङ्क्षारूपसहकारिकारणविरहात् प्रधानीयकथमावाकाङ्क्षारूपप्रकरणादङ्गत्वम् । प्रयाजादे-
रेव प्रयोजनाकाङ्क्षारूपसहकारिकारणवशादङ्गत्वमिति प्रकरणविनियोज्यविषयविशे-
षसूचनाय प्रमाणान्तरासंयुक्तत्वोक्तिः, न तु तस्य लक्षणे निवेशः, प्रयोजनाभावात् ।
प्रधानीयप्रयोजनाकाङ्क्षारूपसहकार्यभावादेवाङ्क्षानां प्रधानसंनिधिपठितत्वविशिष्टकथमावा-
काङ्क्षावत्त्वेऽपि न प्रधानानामङ्गत्वम् । न च समिद्यागादेः प्रयोजनाकाङ्क्षारूपसहकारि-
सत्त्वात्तनूनपाद्यागाङ्गत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तनूनपादादेशितिकर्तव्यताकाङ्क्षाकाले समि-
दादेः प्रयोजनाकाङ्क्षाभावात् । तनूनपादादेः फलवत्त्वावगमोत्तर हि, इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा
तदवगमश्च, प्रधानभावनाया इतिकर्तव्यताकाङ्क्षया प्रधानभावनान्वये सति भवेत्, प्रवा-
नभावेनितिकर्तव्यताकाङ्क्षायां च स्वप्रयोजनाकाङ्क्षारूपसहकारिवशात्तनूनपात इव समि-
धोऽप्यन्वयात्त्रैकाङ्क्ष्यमिति न तनूनपाद्यागाङ्गत्वापत्तिः । अत एव उद्योतिष्टोमाश्रि-
ताना ' पशुकाम उवथं गृह्णीयात् ' इत्यादिकाम्यसंस्थाना दीक्षणीयादिसंनिहितत्व-
विशिष्टकथमावाकाङ्क्षावत्त्वेऽपि न प्रकरणादीक्षणीयादीना संस्यङ्गत्वम् । अन्यप्रयुक्ता-
श्रयसापेक्षगुणफलसंबन्धविधेः पूर्वं दीक्षणीयाद्यङ्क्षानामाश्रयीभूतज्योतिष्टोमभावान्व-
यावश्यकत्वेन प्रयोजनाकाङ्क्षाभावात् । अतो गुणभावनाया इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायामा-
श्रयतोऽतिदेशादेव धर्मप्राप्तिरिति नाऽऽश्रयसामानविध्यमित्युक्तं तूर्तार्थे, प्रयोजना-
काङ्क्षाविरहादेव च न फलार्थगुणस्याऽऽश्रयाङ्गत्वम् । पिण्डपितृयज्ञस्य तु श्रुत्याद्यवि-
नियुक्ताङ्गत्वत्वेऽपि न विनिगमनाविरहात्तदङ्गत्वप्रसक्तिः । कालश्रवणस्यैव प्रधान्ये

विनिगमकृत्वात् । कालादिश्रवणाद्यविशेषे तु विण्डपितृयज्ञवच्छ्रुत्याद्यविनियुक्तस्यापि फलार्थत्वापत्तेर्परस्परङ्गत्वापत्तेः । विकृतिसंविधिपठितोपहोमानां तु स्वसंनिधिपठितत्व-
विशिष्टविकृतिभावनकथंभावाकाङ्क्षारूपप्रकरणसत्त्वेऽपि न ततोऽङ्गत्वम् । उपहो-
मेभ्यः वल्लोपकारकत्वेन पूर्वान्वितैः प्राकृताङ्गैः कथंभावाकाङ्क्षायाः शान्तत्वनोपहोम-
विनियोगनोपव्यवहितपूर्वं निरुक्तप्रकरणमावात् । अपि तु संनिधिरूपस्थानवशाद्विकृत्या-
काङ्क्षामुत्थाप्य तत एवाङ्गत्वम् । न चैवमुत्थाप्याकाङ्क्षाया प्रकरणलक्षणातिव्याप्तिः ।
तस्या अपि स्थानकल्पप्रकरणत्वेन लक्ष्यत्वात् । उपहोमेषु प्राकरणीकङ्गत्वव्यवहारा-
पत्तिस्तु लिङ्गविनियोज्यमन्त्रेषु श्रौताङ्गत्वापत्तिवत्त्वल्लक्षणनिरुक्तकथंभावाकाङ्क्षाया एव
तद्व्यवहारनियामकत्वेन निराकार्येति बोध्यम् ।

नव्यास्तु—अवगनफलसंबन्धसंनिहितवाक्यप्रमितपदार्थवृत्ति यत्पूर्वप्रमाणानवगताङ्गताक
विषये, इतिकर्तव्यतात्वप्रकारकोपेक्षणं तत्प्रकरणम् । अस्ति च दर्शपूर्णमासादौ प्रयाजादि-
विषये तत् । समिधागम्य प्रकरणात्तन्नूपाद्यागाङ्गत्ववारणायावगतफलसंबन्धेति पदार्थविशे-
षणम् । प्रयाजादीनां प्रकरणादसंनिहितज्योतिष्टोमाद्यङ्गत्ववारणाय संनिहितवाक्यप्रमि-
तेति तद्विशेषणम् । अङ्गस्य पूर्वप्रमाणानवगताङ्गताकेति विशेषणाच्च न प्रोक्षणादीना
श्रुतिलिङ्गवाक्यैरवगतत्रै ह्यःद्यङ्गभावानां प्रकरणाद्दर्शाद्यङ्गत्वापत्तिः । ' वामदेवं गायति '
इत्यादौ प्रमाणान्तरेणानवगताङ्गताकसामविषयेऽवगतफलसंबन्धस्य स्तोत्रस्य स्वसाधनी-
भूतऋगक्षरामिष्यकत्यर्थमपेक्षासत्त्वात्प्रकरणेनाङ्गत्वप्रसक्तौ तद्व्यावृत्त्यर्थमिति कर्तव्यता-
त्वेनेति विशेषणम् । तस्य ऋगक्षरामिष्यकत्यर्थं सामापेक्षायामपि सिद्धसामापेक्षया-
मितिकर्तव्यतात्वप्रकारकत्वाभावादित्याहुः । अत्र समिधागादौ तन्नूपाद्यागाङ्गत्वस्य
प्रोक्षणादीनां प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वस्य चोत्तरीत्या वारणसंभवादवगतफलसंबन्धेति
पूर्वप्रमाणानवगताङ्गताकेति च विशेषणं सूत्रस्थासंयुक्तत्वरूपविशेषणवद्विनियोगप्रयोजक-
प्रकरणशरीरे प्रकरणविनियोज्यविषयविशेषणोपनाथमेव ।

अस्तु वा तन्नूपादादौ समिधागप्रकरणित्वव्यवहाराभावादव्यवहारप्रयोजकप्रकरण-
शरीरेऽवगतसंबन्धेति विशेषणम् । दर्शपूर्णमासादौ प्रोक्षणादिप्रकरणित्वव्यवहारस्य तु
सर्वानुभवसिद्धत्वात्तद्वारकविशेषणोपादानं तु, अनुचितमेव ।

अस्तु वा गोदोहनादौ प्रयाजादिप्रकरणित्वव्यवहाराभावात्पूर्वप्रमाणानवगताङ्गता-
केति स्वपूर्वप्रवृत्तप्रमाणानवगताङ्गताकेत्यर्थकम् । न तु प्रकरणपूर्वोद्दिष्टश्रुतिलिङ्गवा-
क्यानवगताङ्गताकेत्यर्थकम् । दर्शपूर्णमासादौ प्रोक्षणादिप्रकरणित्वव्यवहारानापत्तेः ।
गोदोहनभावनाकथंभावाकाङ्क्षातः पूर्वप्रवृत्तदर्शपूर्णमासभावनाकथंभावाकाङ्क्षारूपप्रकर-
णेन प्रयाजादीनामङ्गतावगमात् न गोदोहनादिषु तत्प्रकरणित्वव्यवहारः । अत इदं

व्यवहारप्रयोजकप्रकरणलक्षणम् । विनियोजकप्रकरणलक्षणं तु, अस्मदुक्तमेव । तनून-
पादादिषु समिदादिविनियोजकप्रकरणसत्त्वेऽपि समिदादीनामुक्त्तरीत्या तदङ्गत्वस्य वार-
यितुं शक्यत्वादिति तत्त्वम् ।

केचित्तु— उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम् । सा च फलाकाङ्क्षाविशिष्टकथंभावाकाङ्क्षा ।
वैशिष्ट्यं च स्वाश्रयभावनासंनिहितभावनाश्रितत्वसंबन्धेन । न त्वेकपुरुषावगतत्वा-
दिना । तेन न विश्वजिदादेः प्रकरणेन दर्शाङ्गत्वम् । उक्तसंबन्धेन यदीयफलाकाङ्क्षा-
विशिष्टा, निर्णीततदनङ्गत्वकगता या कथंभावाकाङ्क्षा सा तद्विनियोजकप्रकरणमिति
निष्कर्षः । उक्तं हि ' असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतापर्यत्वात् ' इति । अत्र पञ्चम्याः
सामानाधिकरण्यात्कथंभावाकाङ्क्षैव प्रकरणमित्यवसीयते । असंयुक्तपदं च फलाका-
ङ्क्षोपस्थापकम् । न तु सनिपातिनिवारणमित्याहुः । तदतीव मन्दम् । तथा हि,
विनियोगफलोपधायकप्रकरणस्य वेद लक्षणं तत्स्वरूपयोग्यस्य वा । नाऽऽद्यः ।
स्वाश्रयभावनासंनिहितभावनाश्रितत्वसंबन्धेन प्रयाजादिभावनीयफलाकाङ्क्षाविशिष्टाया
श्रुतभाव्यकत्वेन निर्णीतप्रयाजाद्यङ्गत्वकर्मोक्षणादिभावनागतकथंभावाकाङ्क्षाया प्रया-
जविनियोगरूपफलानुपधायकत्वमित्याप्तेः । प्रधानकथंभावाकाङ्क्षारूपप्रकरणेन फल-
वत्त्वेऽवगते तनूनपाद्यागीयकथंभावाकाङ्क्षोदयात्निर्णीतानङ्गत्वकतनूनपाद्यागगताया तस्या-
मुक्तसंबन्धेन समिद्यागीयफलाकाङ्क्षाविशिष्टत्वेनातिव्याप्तेः । न च प्रधानकथंभावेन
तनूनपाद्यागीयफलवत्त्ववगमसमकालमेव समिद्यागस्यापि फलवत्त्वावगमेन फलाकाङ्क्षा-
परमात्तदुत्तरकालीनतनूनपाद्यागीयकथंभावाकाङ्क्षाया न तद्वैशिष्ट्यमिति वाच्यम् ।
आलोकपरामर्शजन्यानुमि । सामानाधिकरण्यसंबन्धेनातीतधूमपरामर्शवैशिष्ट्यस्यैवोक्त-
संबन्धेनातीतसमिद्यागीयफलाकाङ्क्षावैशिष्ट्यस्य तनूनपाद्यागीयकथंभावाकाङ्क्षायां सत्त्वे
भाषकाभावात् ।

यदि तु धूमपरामर्शजन्यतावच्छेदककोटालुक्तदोषवारणाय स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंबन्ध-
स्यापि निवेशवदत्र समानकालीनत्वसंबन्धस्यापि निवेश इत्युच्यते ततो निर्णीततदनङ्ग-
त्वेति व्यर्थम् । अङ्गकथंभावाकाङ्क्षाय मुक्तसंबन्धेनातीतप्रधानफलाकाङ्क्षावैशिष्ट्यवि-
रहेणातिव्याप्त्यभावात् । तस्य तद्वारकत्वेन त्वदभिप्रेतत्वात् । न द्वितीयः । अङ्गकथं-
भावाकाङ्क्षायाः प्रधानविनियोगस्वरूपयोग्यप्रकरणत्वेऽपि प्रधानफलाकाङ्क्षारूपसह-
कारिविरहात्, तनूनपाद्यागकथंभावाकाङ्क्षायाः समिद्यागविनियोजकप्रकरणत्वेऽपि समि-
द्यागफलाकाङ्क्षारूपसहकारिविरहादेवाङ्गत्वप्रसङ्गवारणोपपत्तौ फलाकाङ्क्षावैशिष्ट्य-
निवेशस्य निर्णीततदनङ्गत्वनिवेशस्य च व्यर्थत्वात् । तदुभयनिवेशोऽपि प्रयाजादीनां

प्रोक्षणाद्यङ्गत्ववारणाय फलाकाङ्क्षायाः सहकारित्वकल्पनाया आवश्यकत्वादिति दिक् ।

एतस्य च प्रकरणस्याऽऽकाङ्क्षारूपत्वेन स्वतोऽप्रमाणत्वाद्वाक्यकल्पनाद्वारैव प्रामा-
ण्यम् । तथा हि । प्रधानगतैतिकर्तव्यताकाङ्क्षया प्रयाजादिगतप्रयोजनाकाङ्क्षासहकृ-
तया प्रयाजवाक्यस्य प्रधानवाक्यस्य च स्वस्वान्तरवाक्यार्थसमाप्तस्यापि महावाक्यैक-
देशत्वरूपपदत्वाक्रान्तस्य संनिभिरूपं वाक्यं कल्प्यते । उक्तपारिभाषिकप्रदानामपि
स्वाधोपस्थितिद्वारा तन्निष्ठाश्रुतपदान्तरकल्पनानुकूलयोग्यतारूपलिङ्गानुमानद्वारेतिकर्तव्य-
तात्ववाचीत्यमित्यादिगौणश्रुतिकल्पकत्वमिति परम्परया प्रकरणस्याङ्गत्वे प्रामाण्यम् ।
वाक्यैकवाक्यताकल्पनप्रकारश्च ' समियो यजति, इत्यं दर्शपूर्णमासभ्या यजेत '
इति । अत एव दर्शपूर्णमासप्रकरणाभ्यामेव ' संस्थाप्य पौर्णमासी वैश्वानरमुनिर्वपेत् '
इत्यनेन विहितवैश्वस्य प्रकरणादर्शपूर्णमासोभयाङ्गत्वप्रसक्तौ वाक्यात्पौर्णमास्यङ्गत्व-
मित्युक्तं बलात्त्रयौषिकरणे ।

(इति—प्रकरणनिरूपणम् ।)

=====

॥ अथ स्थानं निरूप्यते ॥

सादेश्यं स्थानम् । तच्च द्विविधम् । अनुष्ठानसादेश्यं पाठसादेश्यं चेति । पाठसादेश्यं
द्विविधम् । यथाक्रमपाठः संनिधिपाठश्चेति । पशुधर्माणामग्नीषोमीयपश्वङ्गत्वमनुष्ठान-
सादेश्यात् । तथा हि ' यो दीक्षितो यदग्नीषोमीय पशुमालभेन ' इति ऋयसंनिधावा-
भ्यात्सादेश्याग्नीषोमीयपशोः ' स एष द्विदेवत्यः पशुरौपवसथ्येऽहन्यालवव्य. ' इति वच-
नादौपवसथ्येऽहन्यनुष्ठानम् । तद्दिन एव च पशुधर्मा श्रूयन्ते । अतस्तेऽनुष्ठानसादे-
श्यात्पश्वङ्गम् । ज्योतिष्टोममहाप्रकरणसत्त्वेऽपि पशुधर्माणा सोमद्रव्यकज्योतिष्टोमाङ्ग-
त्वायोग्यत्वात्तदनङ्गत्वम् । अत एवाऽऽनर्थक्यतदङ्गन्यायेन ज्योतिष्टोमाङ्गसर्वपश्वङ्गत्व-
प्रसक्तावपि स्थानेनोपसंहारन्यायेनाग्नीषोमीयमात्राङ्गत्वम् । पश्चन्तरे त्वतिदेशादेव तेषा
प्राप्तिरिति सिद्धान्तः । ' इन्द्राग्नी रोचना दिवः ' इत्यादीना क्रमाभ्यानां याज्यानु-
वाक्यानाम् ' ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत् ' ' वैश्वानर द्वादशकपालं निर्वपेत् ' इति
क्रमाभ्यातेष्वङ्गत्वं यथाक्रमपाठात् । नक्षत्रेष्टिसंनिधिपठितोपहोमाना नक्षत्रेष्ट्यङ्गत्व
संनिधिपाठात् । नक्षत्रेष्टेः प्राकृताङ्गनिराकाङ्क्षत्वेन प्रकरणादङ्गत्वायोगादिति प्राचीन-

प्रवादः । स्व-स्वबोधकवाक्यान्यतरसमानदेशीयत्वसंबन्धेन किञ्चित्पदार्थविशिष्टत्वं स्थानमिति निर्वर्षः । उक्तसंबन्धेन तत्पदार्थविशिष्टत्वं तद्विनियोजकक्रम इति यावत् ।

एतेन—देशसमानत्वं प्राथम्यादिरूपसादृश्यमित्युक्तौ यथाक्रमपाठसंग्रहेऽपि, अभिन्नेदेशतायामुपहोमाङ्गताप्रमाणभूतायामव्याप्तिः । अभिन्नत्वमित्युक्तौ तु सदृशदेश-भूताया यथाक्रमपाठरूपायामव्याप्तिरिति निरस्तम् । अन्यतमत्वादिना संबन्धानुगमसंभवेन संबन्धानुगमस्यादोषतथोक्तनिरुक्तावव्याप्यसंभवात् । यथाक्रमपाठस्थले याज्यामन्त्राणामैन्द्राग्नादिषु, सान्नाय्यसंनिधिपठितस्य, ' शुन्ध्वं वै देव्याय कर्मणे ' इति मन्त्रस्य सान्नाय्ये च स्वबोधकवाक्यसमानदेशीयत्वसंबन्धेन वैशिष्ट्यमावादावव्याप्तिरतः स्वेति । उपहोमबोधकवाक्यसमानदेशीयत्वसंबन्धेनोपहोमवैशिष्ट्यस्य संग्रहाय स्वबोधकवाक्येति । न च विकृत्युपहोमयोरकेदेशानुष्ठेयत्वेन स्वसमानदेशीयत्वसंबन्धेनोपहोमवैशिष्ट्यस्य विकृतौ क्रमत्वोपपत्तौ स्वबोधकवाक्यसमानदेशीयत्वस्यासंग्रहेऽप्यदोष इति वाच्यम् । विकृत्युपहोमयोरङ्गाङ्गित्वानवगतायुपहोमान्ना विश्वजिन्यायेन फलार्थत्वापत्त्या भिन्नेदेशानुष्ठेयत्वापत्तेस्तयोरेकदेशानुष्ठेयत्वस्याङ्गताबोधोत्तरकालीनत्वेनाङ्गत्वप्रमाणत्वानुपपत्तेः । उपहोमबोधकवाक्यसमानदेशीयत्वस्यैवाङ्गत्वप्रमाणत्वावश्यकत्वेन संग्राह्यत्वात् ।

उक्तदेशीयत्वं च, उक्तदेशवृत्तित्वम् । तच्चानुष्ठेयत्वपठितत्वान्यतरसंबन्धेन । तेन पशुधर्मबोधकवाक्यसमानदेशानुष्ठेयत्वस्य, उपहोमबोधकवाक्यसमानदेशपठितत्वस्य च संग्रहः । उक्तसंबन्धेन समिच्छागवैशिष्ट्यस्य च तन्नूनादादौ सत्त्वेऽपि वक्ष्यमाणरीत्यप्रकरणप्राबल्यादर्शपूर्णमासाङ्गत्वस्यैवावगतेर्न समिच्छागत्य तदङ्गत्वम् ।

नव्यास्तु—इतिकर्तव्यतात्वेनायोग्यसंबन्धयोर्वाक्यार्थयोः संनिधिः क्रमः । इतिकर्तव्यतात्वेनायोग्यत्वं च द्वेषा । क्वचित्तदाकाङ्क्षाविरहात् । यथा विकृतौ । क्वचिदव्यापारात्मकत्वात् । यथा, अनुमन्त्रणजपादिमन्त्रादौ । एकवाक्योपात्तव्रीहियागादिसंनिधेरपि क्रमत्वापत्तेर्वाक्यार्थेत्युक्तम् । प्रयाजाद्यङ्गवाक्यप्रधानवाक्यार्थयोः संनिधौ स्थानत्वापत्तिनिरासायाऽऽद्यं विशेषणम् । वाक्यार्थसंनिधेरुक्तत्वाजानुष्ठानसादेश्यासंग्रह इत्याहुः । अत्रोपहोमवाक्यार्थस्य व्यापाररूपत्वेनेतिकर्तव्यतात्वेनान्वययोग्यत्वात्, अन्ययोत्थाप्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षायाऽपि तदन्वयानापत्तेस्तत्सनिधावव्याप्तेः । संनिधिपाठयथाक्रमपाठस्थलीयसंनिधित्वानिरुक्तेः, व्रीहियागसंनिधेः प्रयाजादिवाक्यप्रधानवाक्यार्थसंनिधेश्च सत्त्वेऽपि 'प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायेन तदङ्गाङ्गिमावस्य श्रौतप्राकरणिकत्वव्यवहारोपपत्तेस्तद्वारकविशेषणद्वयवैषम्यपर्याताच्चैतदुपपत्तितम् ।

केचित्तु—देशसामान्यमित्यस्य प्रधानविपरिवृत्तिविशिष्टदेशवृत्तित्वमित्यर्थः। अतः सामान्यपदेन प्राथम्यादिसादृश्यविवक्षासामभिरुदेशत्वासग्रहः। अभेदाविवक्षायां सहशदेशत्वात्संग्रह इति दूषणमनवकाशमित्याहुः। तत्र देशे प्रधानविपरिवृत्तिवैशिष्ट्यानिरुक्तेः। उपहोमदेशे दर्शपूर्णमासविपरिवृत्तेरपि स्मृत्याद्यात्मिकायाः कदाचित्सत्त्वादुपहोमानां तदङ्गत्वापत्तेः। न च शास्त्रीयत्वे विपरिवृत्तौ विशेषणमतो नोक्तदोषः। दर्शपूर्णमासशास्त्रस्मृतिजन्यायाः शास्त्रीयदर्शपूर्णमासविपरिवृत्तेरपि तत्र संभवात्। न च प्रधानविपरिवृत्तिविशिष्टदेशवृत्तित्वं स्वविनियोजकक्रमः। दर्शपूर्णमासयोरुपहोमप्रधानत्वाभावात् दोष इति वाच्यम्। अङ्गस्वज्ञानजनकक्रमशरीरेऽङ्गानिरूपकत्वरूपप्राधान्यनिवेशेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्। अतोऽस्मदुक्त एव सादेश्वनिष्कर्षो गरीयान्।

अयं च द्विविधोऽपि क्रमः प्रत्येकमुभयाकाङ्क्षयाऽन्यतराकाङ्क्षया च विनियोजक इत्यतः षड्विधः। तत्र प्रधानमय विकृतिस्वेऽनुष्ठानसादेश्यस्यान्यतराकाङ्क्षया विनियोजकत्वम्। यथा, उक्तपशुधर्मस्थलीयानुष्ठानसादेश्यस्य क्लृप्तोपकारप्राकृतान्ङ्गनिराकाङ्क्षतया प्रधानस्याऽऽकाङ्क्षाभावात्। प्रधानमय प्रकृत्यनिरूपकदर्विहोमादिरूपत्वे तु, अनुष्ठानसादेश्यम्योभयाकाङ्क्षया विनियोजकत्वम्। एवमैन्द्रादिविकृतिक्रमपठितमन्त्राणामन्यतराकाङ्क्षासहकृतयथाक्रमपाठोत्तदङ्गत्वम्। यद्यपि याज्यानुवाक्यामन्त्राणां लिङ्गविनियोजकत्वेन यथाक्रमपाठस्य तत्रापूर्वविशेषसाधनत्वबोधकत्वमेव न तद्विनियोजकत्वम्। तथाऽपि विकृतिक्रमपठितलिङ्गाविनियोज्यजपादिमन्त्राणां यथाक्रमपाठ एवान्यतराकाङ्क्षासहकारेण विनियोजकोऽन्वेषणीयः। अत एव दर्विहोमाद्यङ्गभूतजपादिमन्त्राणां यथाक्रमपाठ एवोभयाकाङ्क्षया विनियोजकोदाहरणम्। एवमुपहोमीयविकृतिसनिधिपाठोऽन्यतराकाङ्क्षासहकृतस्फुटदाहरणम्। शन्धनमन्त्रस्य सान्नाय्यपात्रप्रोक्षणे लिङ्गादेव विनियोगात्तस्य सान्नाय्यसंनिधिपाठः साक्षाद्विनियोजकोऽपि, अपूर्वविशेषसाधनत्वोपस्थापकत्वेन विनियोगप्रयोजकत्वादुभयाकाङ्क्षासहकृतसंनिध्युदाहरणम्। न ह्यन्यदत्रोदाहरण संभवति। प्रकृतित्वानिरूपकप्रधानसंनिधिपठितारादुपकारकस्य प्रकरणाविनियोज्यत्वात्। अत्रान्यतराकाङ्क्षासहकृतक्रममात्रस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षोत्थापकतया प्रकरणाददुर्बलत्वं स्पष्टम्। उभयाकाङ्क्षासहकृतयथाक्रमपाठानुष्ठानसादेश्ययोर्विधिसंनिधिषष्टितप्रकरणादुर्बलत्वमपि।

एवं विनियोजकप्रकरणसहकृतपाठसंनिधेस्तु स्वतोऽविनियोजकत्वादापि दुर्बलत्वम्। प्रकरणापेक्षया क्रमस्य दुर्बलत्वादेव चेष्टिपशुसोमयागात्मकराजसूयान्तर्गताभिषेचनीयसंनिधिसामानातविदेवनादीनामन्यतराकाङ्क्षासहकृतसंनिधिपाठादभिषेचनीयमात्राङ्गत्वप्रसक्तौ राजसूयमहाप्रकरणाद्वाजसूयाङ्गत्वमित्युक्तं बलाबलाधिकरणे। न च

राजसूयस्यापि विकृतिस्मृदायात्मकत्वेन प्राकृताङ्गैरेव निराकाङ्क्षत्वात्प्रकरणासंभवः । प्रत्येकजन्यपरमापूर्वाणां प्राकृताङ्गैर्निराकङ्क्ष्येऽपि सर्वथागजन्यपरमापूर्वस्य साकाङ्क्षत्वेन तदनुकूलप्रत्येकपरमापूर्वनिष्ठयोग्यताजनकत्वेन प्रकरणग्राह्यत्वोपपत्तेः । न च सर्वथागजन्यैकपरमापूर्वं मानाभावः । दर्शपूर्णमासयोः समुदितसाधनताश्रवणस्य समुदायापूर्वं इव सर्वथागममुदायात्मकराजसूयत्वावेच्छन्नसाधनताश्रवणस्यैव तत्र मानत्वात् । तदनङ्गीकोरेऽपि वा पवित्रादारभ्य क्षत्रस्य घृतिं यावदङ्गविधिषु ' राजसूयाय ह्येना उत्पुनाति ' इत्यनेनोपक्रमात् ' राजसूयेनेजानः सर्वमायुरेति ' इत्युपसंहाराद्वाचनिकाङ्क्षसंदेशेन राजसूयत्वेन रूपेण सर्वेषामाकाङ्क्षाया उत्तेजनात्तत्प्रकरणोपपत्तेश्च । एवमन्यविधकमस्यापि प्राबल्यदौर्बल्ये, उदाहृणानि सुधीर्भिरथासभवमूह्यानि ।

(इति—स्थाननिरूपणम् ।)

=====

॥ अथ समाख्या निरूप्यते ॥

समाख्या यौगिक शब्द इति प्राञ्च । परस्परार्थान्वयतात्पर्यकपदघटितयौगिकशब्दत्वं समाख्यात्वमिति तु निष्कर्षः । स्वघटकपदार्थनिरूपितस्वघटकपदार्थनिष्ठाङ्गत्वाबोधके द्वेद्वेऽतिव्याप्तिवारणाय घटितान्तम् । ' वेनुर्दक्षिणा ' इत्यादिवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय यौगिकशब्देति ।

अथ यौगिकत्वं नानेकपदघटितत्वम् । ' वेनुर्दक्षिणा ' कुक्को घट इत्यादिव्यस्तवाक्यसाधारणत्वात् । अत एव न विग्रहवत्त्वम् । स्वममानार्थकवाक्यान्तरकत्वरूपस्य तस्य गौर्भूतिः, श्वेतः कलशः, इत्यादिवाक्यान्तरमादायोक्तव्यस्तवाक्येऽपि सत्त्वात् । न च स्वघटकपदघटितविग्रहकत्वस्य तत्त्वान्नोक्तदोषः । गौर्दक्षिणा, श्वेतो घट इत्यादिवाक्यमादायोक्तदोषात् । स्वघटकपदावत्पदघटितविग्रहकत्वम्, आध्वर्यवमित्याद्यस्वपदविग्रहकसमाख्यात्वव्याप्तमिति चेन्न । आनुशासनिकानपूर्वीकपदघटितत्वस्य प्रकृतयौगिकत्वरूपत्वात् । कृदन्ततद्धिताद्यानुपूर्वी, आनुशासनिकीति न दोषः । अत्र यजेतेत्यादिपदश्रुतावतिव्याप्तिवारणाय सुबन्तत्वं परस्परार्थान्वयतात्पर्यकपदविशेषणं बोध्यम् । आध्वर्यवमित्यादौ सुबन्तादेव तद्धितात्पत्तेः । होतृचमस इत्यादौ सुप्सुपेत्यनेन सुबन्तयोरेव समासविधानादस्ति सुबन्तपदघटितत्वम् । यजेतेत्यादौ न तदिति न दोषः ।

वस्तुतस्तु—परस्परार्थान्वयतात्पर्यकपदघटितत्वे सति सुबन्तत्वं समाख्यात्वम् । ' कृत्तद्धितसमासाश्च ' इत्यनेन कृदन्ततद्धितान्तसमासेषु प्रातिपदिकसंज्ञावगमात्तेषां सुप्प्रकृतित्वरूपसुबन्तत्वमिति लक्षणसमन्वयः । सुबन्तसोमादिपदे द्वेद्वे चातिव्याप्तेर्घटि-

तान्तम् । ' सोमेन यजेत ' इति सुसिद्धटितसमुदायेऽतिव्याप्तेः सुबन्तेति । ' अर्थवद् धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ' इति सूत्रेऽप्रत्ययपदस्य प्रत्ययतदन्तान्यपरतया सुसिद्धटितसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञामावेन तदुत्तरं सुपोऽनुत्पत्तेः । ' धेनुर्दक्षिणा ' इत्यत्र दक्षिणाप्रातिपदिकस्य सुप्रकृतित्वेऽपि धेनुर्दक्षिणापदघटितसमुदायस्यातत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति न तद्वारकतया यौगिकत्वनिवेश इति तस्त्वम् ।

सा च द्विविधा वैदिकी लौकिकी चेति । याजुर्वेदिकपदार्थेषु आध्वर्यवमिति । आर्भवेदिकेषु हौत्रमिति । सामवेदिकेषु औद्गात्रमिति । तथा होतृचमस इति प्राश्रविशेषे । पौरौडाशिकमिति दार्शपूर्णमासिकपदार्थेषु या समाख्या सा, आध्वर्यवमधीत इत्यादिवेदप्रयुक्तत्वाद्द्वैदिकी । सोमचमस इत्याद्या याज्ञिकग्रयुक्ता लौकिकी । अत्र विशेष्यविशेषणसंबन्धस्य सिद्धवर्तिर्देशश्चतदन्यथानुपपत्त्याऽवयवार्थसंबन्धबोधकं वाक्यमाकाङ्क्षायोग्यतादिबलेन कल्पयित्वा कर्तृत्वादिरूपः संबन्धः प्रतीयत इति सा विशेषणस्य विशेष्याङ्गतायां प्रमाणम् । उक्ताङ्गत्वस्य च प्रमाणान्तरागम्यत्वात्सामाख्यानिकत्वम् । अत एव यत्र वाक्यादिप्रमाणान्तरेण समाख्याघटकीभूतपदार्थस्याङ्गत्वावगमस्तत्र न सामाख्यानिको विनियोगः । यथा, ' निर्मथ्येनेष्टका पचन्ति ' ' प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति ' इत्यादौ मन्यनप्रोक्षणादेः । तत्र मन्यमकर्मभूताग्नेः, प्रोक्षितोलूखलमुसलयोश्च विध्यन्वयेऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन मन्थनप्रोक्षणयोरेव विधितात्पर्येण विनियोगस्य वाक्यीयत्वात् । ' आध्वर्यवमधीते ' इत्यादौ त्वध्वर्यादेर्विधितात्पर्यविषयत्वात्समाख्याविनियोज्यत्वमेव ।

अत्र च समाख्याघटकीभूतपदार्थयोः संमर्गविधादिना संबन्धे बुद्धे तन्निर्देशान्यथानुपपत्त्या न स्वतन्त्रो विधिः कल्प्यते । अध्वर्युणाऽन्वाधानादि कर्तव्यमिति, गौरवात् । अपि तु ' अध्वर्युं वृणीते ' इत्यध्वर्युवाक्यस्यान्वाधानादिवाक्यस्य चैकवाक्यतासंपादकपदमात्रं ' यमध्वर्युं वृणीते सोऽग्नीनन्वादधाति ' इति । तच्च द्वयोर्विध्यैरेकबुद्धिस्यतारूपस्थानकल्पना विना न संभवतीति कल्पयित्वा, अध्वर्यादेश्च व्यापारविषयतया इतिकर्तव्यतात्वं प्रकल्प्य तदाकाङ्क्षारूपप्रकरणकल्पनया द्वयोर्विध्यैर्महावाक्यैकेदेशत्वरूपपारिभाषिकपदत्वाक्रान्तयोः संनिधिरूपं वाक्य कल्प्यते । ततश्चाध्वर्युनिष्ठयोग्यतारूपलिङ्गं प्रकल्प्यैकवाक्यतासंपादकपदरूपश्रुतिकल्पनात्समाख्याया विनियोजकत्वम् ।

अत एव पञ्चान्तरितप्रामाण्यकत्वेन समाख्यायाश्चतुरन्तरितप्रामाण्यकत्वानापेक्षया दुर्बलत्वम् । अत एव पौरौडाशिकसमाख्याते काण्डे समान्नातस्य ' शुन्धध्वम् ' इति मन्त्रस्य समाख्यया पुरौडाशसाध्याग्नेयादियागीयपात्रप्रोक्षणाङ्गत्वे प्रसक्ते सान्नाय्यसंनि-

द्यात्स्वस्थानान्त्सानाख्यपात्रप्रोसणाङ्गत्वमित्युक्तं बलाबलाधिकरणे । यद्यप्यत्र लिङ्गस्य
विनियोजकत्वेन स्यात्समाख्ययोरपूर्वविशेषसाधनत्वबोधकत्वमेव, तथाऽपि विनियोगप्र-
माणसहकारित्वाद्गुदाहरणत्वोपपत्तिः । तयोरेव विनियोजकत्वोदाहरणं तु मृग्यमित्यन-
वयं क्षुत्यादिप्रमाणकमङ्गत्वम् ।

(इति—समाख्यानिरूपणम्) ।

धीजैमिनीयामिमताङ्गताया-

स्तत्तन्निबन्धेष्वपि तन्निबन्धे ।

असुग्रहं सुग्रहमत्र कर्तुं

मुरारिरेतामकरोन्निरुक्तिम् ॥

मुरारिनिर्मिता न्यायमीमांसावासितात्मनाम् ।

तोषाय विदुषामेषा कण्ठभूषा प्रकल्प्यताम् ॥

इति धीषन्त्यायमीमांसापारावारपारीणमुरारिमिश्रविराचिताङ्ग त्वनिरुक्तौ

षट्प्रमाणकमङ्गत्वनिरूपणं संपूर्णम् ।

समाप्ता चाङ्गत्वनिरुक्तिः ।